APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

قطعه ای از کتاب VIII تاریخ هردوت (مربوط به قرن دوم میلادی) که به روی پاپیروس حک شده است

ISSN 1682-5438

شماره ۸۹ بهار(خرداد) ۱۴۰۱

No. 89, Հունիս, 2022

ԱՊԱԳԱ

Հանդես

APAGA

Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես

An International Journal of Oriental Studies

‘‘Boundary between Turkey and Armenia: As Determined by Woodrow Wilson, President of the United States of America,’’ by Lawrence Martin, ca. 1920. Source: Library of Congress Map Division.

ISSN 1682-5438

Համար 89 Հունիս, 2022 թ.

No. 89 June 2022

ԱՊԱԳԱ Համար 88 Մարտ, 2022 APAGA

No. 89, June, 2022

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Հայկական հարց մաս Բ և վերջ

Անգլերեն Հայոց ցեղասպանության փախստականների հարցը

Պարսկերեն Հերոդոտոս

Contents

Armenian Armenian question Part 2

English Armenian Genocide Refugees

Persian Herodotus

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۸۹ بهار ۱۴۰۱

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی هرودوت

ارمنی مسئله ارمنی بخش ۲

انگلیسی پناهندگان تژادکشی ارمنیان

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

Հայկական հարցի լուծման շուրջ

Նիկողայոս Ադոնց

(Մաս Բ)

ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏՈՒՄԸ

Ինքնորոշման սկզբունքները Թուրքիայի վերաբերմամբ։ Թուրքական կայսրության անդամահատումը հինգ հիմնական էթնիկական գոտիների՝ օսմանյան Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդստանի և Արաբստանի։ Հայկականհողերը և քրդական հավակնությունները։ Արդի ժամանակների քրդասիրական քաղաքականությունը։ Էքսկուրս Հայաստանը քրդացնելու օսմանյան փորձերի վերաբերյալ՝սկսած հին ժամանակներից։ Մուսուլման սեփականատերերը և հայ աղանդավորները հայ ավատատերերի տիրույթներում։ Հայաստանը որպես աշխատանքի և մշակույթի երկիր դեռևս հայկական է։

Մեծ պատերազմի կոչերից մեկն է փոքր ազգերի ազատագրությունը՝ հիմնված ինքնորոշման սկզրունքի վրա։ Քաջ հայտնի է, որ չկա ոչ մի երկիր, որտեղ լինեն այնքան շատ ճնշված և ստրկացված ազգություններ, որքան կան Թուրքիայում, սուլթանի լծի տակ։ Հետևաբար, պատերազմի արդյունքները պետք է գլխավորապես իրենց զգացնել տան ամենից առաջ Թուրքիայում, որտեղ ազատորեն պետք է կիրառվի ինքնորոշման իրավունքը։

Ականավոր պետական գործիչները, որոնք ներկայումս աշխարհի ճակատագիրը բռնել են իրենց ձեռքում, արդեն հռչակել են իրենց դատավճիռը սուլթանի տիրույթների նկատմամբ։ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին պրն. Լլոյդ Ջորջը կարևոր հայտարարություն արեց իր կառավարության անունից՝ պատերազմի նպատակների վերաբերյալ։ Դրանից հետո շատով, ընթացիկ 1918 թ. հունվարի 8-ին պրեզիդենտ Ուիլսոնը Կոնգրեսում արտասանեց իր հիշարժան ճառը՝ տասնչորս կետերի շարադրանքով։ Ջույգ պետական գործիչներն էլ Թուրքիայի իրավունքները ճանաչում են միայն կայսրության այն մասերի վրա, որոնք բնակեցված են թուրքերով։ Մնացյալ նահանգները, որոնք բնակեցված են ուրիշ ազգություններով, պետք է ազատագրվեն նրա տիրապետությունից։

Դարերի տատանումներից հետո ի վերջո քաղաքակիրթ աշխարհը վճռեց բացել թուրքական բանտի դռները և դուրս թողնել տանջված ու տառապած ժողովրդական զանգվածներին: Օ՛, որքան ազգային օրգանիզմներ են թարշամում գերեզմանի մթության մեջ, սպասելով լույսի կենսաբեր ճառագայթներին, որոնց, նրանց արժանի է դարձնում նրանց համբերատարությունն ու հաստատակամությունը: Նրանց համբերությունը, նրանց տառապանքները կարող էին միայն փոխհատուցվել, եթե Գորդյան հանգույցը չկտրվեր կտրուկ կերպով բռնության սրով, այլ լուծվեր արդարության և ինքնորոշման հիմքի վրա, «cuique suum»-ի (յուրաքանչյուրին՝ իրենը) սկզբունքով:

Եթե ինքնորոշման իրավունքները իրագործվեն և կիրառվեն գործնականում, դժվար չէ նախատեսել արդյունքները: Եթե թուրքական կայսրության ամբողջականությունը պետք է խախտվի և Թուրքիան բաժանվի առանձին էթնոգրաֆիական բաղկացուցիչ մասերի, որոնք կհրաժարվեն որևէ ընդհանուր բան ունենալ Ստամբուլի հետ, դա միայն բնական կլինի: Թուրքերն ապացուցել են, որ ընդունակ չեն կառավարելու իրենց երկիրը արդի մշակույթի և քաղաքակրթության հիմքի վրա: Անգամ առավել մակերեսային, երևութական փոփոխությունները փնթփնթոց են առաջացրել: Սուլթան Մահմուդը մեծագույն դժվարություն ունեցավ փոխարինելու չալման ու խալաթը ֆեսով ու վերարկուով, և այս նորույթը արժեցավ նրան գյաուր-սուլթան մականունը: Թուրքերը Աբդուլ-Մեջիդին երբեք չներեցին, որ նկարել էր տվել իր դիմանկարը, հակառակ, ինչպես ասում էին, Ղուրանի պատվերների:

Միակ բարեփոխումը, որ կենսագործվեց, բանակի վերակազմակերպամն էր ըստ եվրոպական համակարգի: Այստեղ էլ երևաց ազգի ոգին, որը «պետություն էր ստեղծել սրով և կամենամ էր այն պահպանել սրով»:

Որևէ այլ լուրջ շեղում ընթացքից, եվրոպական գաղափարների իմաստով, համարվում էր Մահիկի նվաստացում Խաչի առջև: Սա բացատրում է, թե ինչու դարավոր շփումը Եվրոպայի հետ ոչ մի զգալի օգուտ չբերեց Թուրքիային:

Մինչդեռ թուրքական կայսրության այն բոլոր մասերը, որոնք ազատագրվեցին նրա լծից և վարչակարգից, իսկույն ևեթ սկսեցին յուրացնել եվրոպական մշակույթը: Եգիպտոսը և Բալկանյան պետությունները պերճախոս օրինակներն են այս դյուրին

յուրացման։ Մի քանի տասնյակ տարվա անկախ կյանքը բավական էր Բուլղարիայի համար անհամեմատ ավելի քաղաքակիրթ դառնալու, քան էր նրա նախկին գերիշխողը։

Այս երկու նախապայմանները վճռորոշ են Թուրքիայի ապագայի համար և արդարացնում են նրա անդամահատումը։ Վերը հիշատակված հայտարարություններում մատնանշված են թուրքական կայսրության այն մասերը, որոնք պետք է հռչակվեն անկախ քաղաքական միավորներ։

Թուրքիայի անդամահատումը ազգությունների հիմքի վրա համապատասխանում է նրա պատմական բաժանմանը Փոքր Ասիայի կամ թուրքական Անատոլիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Միջագետքի (կամ Քուրդիստանի և Արաբական Իրաքի կամ Արաբստանի)։

Չնայած թուրքական կառավարության բոլոր ջանքերիմ տեղաշարժելու ազգաբնակչությունը մեկ վայրից մյուսը, բնաջնջելու յուրաքանչյուր նահանգի ոգին ու բնույթը և ստեղծելու միատարր մահմեդական զանգված, նրանց բոլորին թուրքերի վերածելու վերջնանպատակով, այս նահանգները մինչև հիմա էլ պահպանել են իրենց ազգային դեմքը։ Զուլման այս քաղաքականությունը ներկայումս որոշակիորեն դժվարություն է հարուցում՝ պարզորոշ սահմանազատելու տարբեր տարածքների ազգային սահմանները։ Կասկած չկա, սակայն, որ նոր պայմաններում բոլոր այս էթնոգրաֆիական ալիքները, որոնք դուրս են սփռվել հրենց բնական գոտուց, կվերադառնան իրենց՝ ընտանի ափերը, և տարագիրներն էլ իրենց տներն ու օջախները՝ ավելի մեծ դյուրությամբ և պատրաստակամությամբ, քան որով թողել էին դրանք։

Վերոհիշյալ բոլոր նահանգներից առավել վիճելին իր էթնիկական բնույթով, վիճելին առնվազն թուրքական դիվանագիտության համար, Հայաստանն է։ Մենք հանգամանորեն կանգ ենք առնում դրա վրա ոչ սոսկ այն պատճառով, որ այն անմիջականորեն մեր հետաքրքրության առարկան է, այլև, այն նկատառումով, որ հայկական տարածքի սահմանների որոշումը միաժամանակ վչռում է մյուս ազգությունների սահմանները, քանի որ Հայաստանը ընկած է այն անկյունում, որտեղ հանդիպում են Անատոլիա, Սիրիա, Միջագետք նահանգները։

Հայաստանը, անկասկած, խիստ որոշակի հասկացություն է,

երկիր, որ հայտնի է հնագույն ժամանակներից, որի սահմաններում աճել ու գարգացել է հայ ժողովրդի կյանքը, և որը այժմ վկայում է նրա կյանքի ողբերգությունը՝ մշակույթի նրա սեփական գանձարանի ավերակներով։

Բավականաչափ քաջ հայտնի մի երկիր, որը թվում է արդեն դարձել է ինչ-որ աղոտ ու անորոշ բան, հենց որ թուրքադպրոցի քաղաքագետներն ու դիվանագետները, ովքեր կոչված էին տնօրինելու նրա արյունոտ գործը, փորձեցին սահմանել նրա գոյության ապագա պայմանները։ «Կա՞ արդյոք հայկական երկիր». «Արդյո՞ք Թուրքիայում գոյություն ունեն հայերով բնակեցված նահանգներ», ահա հարցը, որ բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ արյունոտ մի մեծ հրդեհ գրավում էր քաղաքակիրթ աշխարհի ուշադրությունը այս դժբախտ երկրի վրա։

Ամենևին գարմանալի չէ, իհարկե, որ թուրքական իշխանությունները փորձում էին ժխտել Հայաստանի գոյությունը, այլ զարմանալին այն է, որ մեծ տերությունների ներկայացուցիչները պաշտպանում էին այդ տեսակետը, անգամ այն բանից հետո, երբ համաձայնություն էին ստորագրել «հայերով բնակեցված նահանգների» վերաբերմամբ։

Այս կամ այն ազգությանը պատկանող տարածքի՝ թուրքական իշխանությունների կողմից մշտապես վիճարկվող սահմանների ճակատագրական հարցը անփոփոխ կերպով բարձրացվում էր ամեն անգամ, երբ խոսք էր գնում նման մի ազգության թուրքական ճնշամից ազատագրելու մասին։

Այսպես, այդ հարցը բարձրացվել էր ժամանակին Հայաստանի, Սերբիայի, Բուլղարիայի և Ռումելիայի կապակցությամբ։ Այն բարձրացվելու է Հայաստանի կապակցությամբ, որպես անխուսափելի հնարք թուրք դիվանագետների և պետական գործիչների կողմից ժամանակ շահելու, առևտուր անելու և հարցի լուծումը ձգձգելու համար։

Քաջ հայտնի է, որ աղետաբեր փոփոխությունները Արևմտյան Ասիայի քաղաքական կյանքում միշտ հետևել են լայն մասշտաբի էթնիկական տեղափոխություններին և մեկ անգամ չէ, որ փոփոխել են ազգագրական քարտեզը։ Հավասարապես քաջ հայտնի է, որ Հայաստանը, լինելով այս հորձապտույտի կենտրոնում, կրել է բոլոր այդ տեղափոխությունների, ժողովուրդ–ների արագահոս շարժումների կործանարար հետևանքները։

Սրանց ճնշման տակ հայերը քշվել են (ժամանակ առ

ժամանակ բնականորեն, բայց ավելի հաճախ հարկադրաբար) մերթ դեպի Արևելք, ընդհուպ մինչև Սպահան, մերթ հարավ՝ մինչև Բաղդադ, մերթ Արևմուտք՝ մինչև Կոստանդնուպոլիս, իսկ վերջին դարերում էլ դեպի Հյուսիս՝ Ռուսաստան։

Բայց և այնպես, չնայած բոլոր այս փորձություններին չնայած բոլոր կոտորածներին, հալածանքներին և արմատախիլ լինելուն, Հայաստանը իր բնական էթնիկական բնույթը համեմատաբար ավելի լավ է պահպանել, քան հարևան նահանգները, որոնք բաժանել են սրա ճակատագիրը։ Նա նույնքան իրավունք ունի հայերի հող համարվելու, որքան Քուրդիստանը՝ քրդերի հող, Սիրիան՝ սիրիացիների հող, և նույնիսկ Անատոլիան ավելի շատ իրավունք չունի կոչվելու օսմանյան հող։

Բարձր լեռնաշխարհը, որը վեր է հառնում Միջագետքի հարթավայրի վրա և սահմանագծվում է հյուսիսում և արևմուտքում Եփրատի հովտով, հնում կազմում էր հայերի հողատարածքը, հայտնի Մեծ Հայք անունով։ Էրզրումը՝ հին Կարինը, Ելիգավետպոլը՝ հին Գանձակը (Գյանջա), Մուֆարկինը՝ հին Մարտիրոպոլիսը և Խարբերդը՝ այսօրվա Խարպուտը, Մեծ Հայքի սահմանամերձ հողերի գլխավոր կետերն են։

Եփրատից դեպի արևմուտք ընկած հողերը, Մալաթիայի (հին Մելիտինեի) և Սվազի (հին Սեբաստիայի) սահմաններով գրավում էր Փոքր Հայքը։ Բյուզանդական ժամանակաշրջանում Փոքր Հայքի տարածքը ընդլայնվեց սկզբնապես դեպի հյուսիս-արևմուտք, ավելի ուշ դեպի հարավ ուղղությամբ, որպես հետևանք Հայկական լեռնաշխարհի լեռնային նեղ կիրճերից դեպի Սև և Միջերկրական ծովերը բնական ձգտման։

Այս երկուսից առաջին ուղղությամբ հայերի ճնշումը հանգեցրեց մի ընդարձակածավալ նահանգի, այսպես կոչված Ար-մենիական թեմի ստեղծմանը, իսկ երկրորդ ուղղությամբ նրանց՝ հերոսական պայքարը ավարտվեց Կիլիկիայի բարձունքներին նրանց դրոշի հաջողակ բարձրացմամբ։ Այդ երկիրը, ստեղծված Ռուբինյանների հայկական հարստության կողմից, միջին դարերի եվրոպական ճանապարհորդների և նրանցից հետո թուրք աշխարհագրագետների կողմից հաճախ կոչվում էր նաև Փոքր Հայաստան։

Օսմանյան կառավարությունը, ինչպես քաջ հայտնի է, բազմաթիվ վիճաբանություններից և խուսափանքներից հետո հարկադրվեց Եվրոպայի կողմից սահմանելու հայերով

բնակեցված նահանգները։ Այն սկսեց որպես այդպիսի նահանգներ ճանաչելուց միայն նրանք, որոնք ընկած էին Մեծ Հայքի սահմաններում՝ Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարպուտի և Դիարբեքիրի վիլայեթները, ավելի ուշ, սրանց ավելացվեց Սվազի վիլայեթը Փոքր Հայքում։

Ապարդյուն կերպով հայկական պատրիարքարանը հիշեցրեց իշխանություններին հայկական Կիլիկիայի մասին, որն ընկած է Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների միջև։ Թուրքերը փակեցին իրենց աչքերը Կիլիկիայի գոյության վրա, իսկ եվրոպական տերությունները դրա վրա չպնդեցին։ Ընդլայնել հայկական տերիտորիան, նշանակում էր ընդլայնել այն երկրի ազդեցության ոլորտը, որը, առկա պայմաններում, Հայաստանն ապահովելու ամենամեծ հնարավորությունն ուներ, իսկ եվրոպական տերությունների շահերից չէր բխում Ռուսաստանի համար կիլիկյան ծովեզերքին բազա նախապատրաստելը։

Բայց թուրքերը բավական լավ գիտեին, որ վաղ թե ուշ Զեյթունի հայերի «արծվաբույնը» ներառվելու է հայկական նահանգների մեջ, որ եվրոպական տերությունների պահանջած բարեփոխումները տարածվելու են այդ շրջանի վրա։ Ադանայի կոտորածը՝ երիտթուրքերի սադիստական տոնահանդեսներից մեկը, ապացույց էր, որ օսմանյան կառավարությունը խորապես տագնապած է հայկական հարցի կիլիկյան կողմով։ Հանցագործ միջոցները, որին նա դիմեց և որը սահմանադրական Թուրքիան ամոթով ծածկեց, հայտնեցին աշխարհին, որ գոյություն ունի ևս մեկ հայկական նահանգ, որը գրառված չէր Հայաստանին վերաբերող դիվանագիտական ակտերում։

Հայերով բնակեցված նահանգները ճանաչելու և որոշելու լավագույն և ամենաճիշտ հատկանիշը ժամանակ առ ժամանակ կառավարության հրահրանքով տեղի ունեցող կոտորածներն են, հատկանիշ, որն ավելի պերճախոս է, քան այդ կառավարության բոլոր վիճակագրական տվյալները։ Եթե եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչները ավելի լուրջ հետաքրքրություն ցուցաբերեին հայերի ճակատագրի հանդեպ, նրանք այնքան շատ ժամանակ չէին կորցնի թուրքերի հետ Հայաստանի սահմանների մասին վիճաբանությունների վրա։ Կոստանդնուպոլսում նստած նրանք կկարողանային մեծ ճշգրտությամբ որոշել այդ սահմանները արյունոտ այն հրդեհների արտացոլումից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին

ունենում հայերով բնակեցված շրջաններում այն պահից ի վեր, երբ բարձրացվեց «հայկական հարցը»։

Բայց եվրոպական դեսպանները միայն պնդում էին թվերի ճշգրիտ վիճակագրության վրա և նույնքան անօգնական էին թուրքերի մատակարարած ակնհայտ կեղծ թվերի հանդեպ, որքան անտարբեր էին հայերի ճակատագրի նկատմամբ։ Նրանք լավ գիտեին, որ թուրքական կառավարությունը նույնիսկ չունի անհրաժեշտ ապարատ վիճակագրական տեղեկություններ հավաքելու համար։ Բայց, նույնիսկ եթե թուրքերն ունակ լինեին օգտագործելու թվերի օբյեկտիվ լեզուն, գաղտնիք չէ, որ թուրքական կառավարությունն այն կօգտագործեր հակառակ նպատակով՝ թաքցնելու և աղավաղելու դրանք իր կեղծումներով։

Թուրքական վիճակագրությունը մատնում է իրեն և թուրական կառավարությանը։ Դժվար չէ համոզվել դրանում, եթե միայն քննադատական հայացք նետենք այն կողմնապահ հաշվակումների վրա, որոնք թուրքերը դնում էին միջազգային դիվանագիտության ներկայացուցիչների առջև հայկական հարցի սուր պահերին։ Բայց մենք պետք է մի պահ կանգ առնենք՝ քննարկելու համար որոշ հարցեր վիճակագրության առնչությամբ, սկզբունքի տեսակետից։

Արդյո՞ք անհրաժեշտ էին բոլոր այս հաշվարկումներն ու թվերը որպեսզի լուծվի հայերի ճակատագիրը թեթևացնելու պարզ հարցը՝ Եվրոպայի պահանջած բարեփոխումները մուծելու միջոցով։ Ենթադրենք թե այն վիլայեթներում, որտեղ պետք է գտնվեր հայերի գլխավոր զանգվածը, նրանք դեռ ազգաբնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում, մի՞թե դա խոսում է իրենց գոյության պայմանների բարելավումը պահանջելու նրանց իրավունքի դեմ։ Եթե թուրքական իշխանությունները անընդունակ են լայն և ընդհանուր մասշտաբի բարեփոխումներ իրագործելու, որում հայերը պակաս շահագրգռված չեն, քան թուրքերն իրենք, ինչո՞ւ պետք է նրանք դեմ արտահայտվեն այն իրագործելու հնարավորությանը, եվրոպական տերությունների օգնությամբ, մի քանի առանձին նահանգներում, այս դեպքում՝ հայկական շրջաններում, հայերի, ինչպես նաև բնակչության մյուս խավերի բարիքի համար։

Ճշմարտությունն այն է, որ առանձին նահանգներում կատարվելիք բարեփոխումներին թուրքերը նայում էին որպես ինքնավարության նախապատրաստական միջոցառման։

Հայկական բարեփոխումները դիտվում էին անբավականությամբ՝ ասես թե դրանք այլ բան չէին նշանակում, եթե ոչ լրիվ ինքնավարություն Հայաստանի համար։ Թուրքական փաստարկումները և վիճակագրությունը նպատակ էին հետապնդում ապացուցելու, որ Հայաստանի ինքնավարության գաղափարը ոչ մի էթնիկական հիմք չունի, քանի որ հայերն ամենուրեք փոքրամասնություն են կազմում։ Բայց, եթե նույնիսկ ընդունենք այդ արհեստական հաշվարկումները, հեշտ է առաջ քաշել մի խիստ էական առարկություն ad hoc թուրքական կառավարության հիմնական կոնցեպցիային, որը վճռորոշ նշանակություն է տալիս ինքնավարության և քաղաքական տիրապետության հարցում տարբեր ազգությունների միջև գոյություն ունեցող թվական հարաբերակցությանը։ Այսպես անելով, թուրքերը քանդում են սեփական ոտքի տակի հողը։ Եթե մի ազգության թվական գերակշռությունը բացարձակ պայման է ինքնավարության և անկախ գոյության համար, ապա ինչպե՞ս է որ մի քանի միլիոն թուրքերը տիրակալում են բազում միլիոն տարբեր ազգությունների՝ Ստամբուլից մինչև Մեքքա։ Ոչ միայն Արաբիայում այլև Միջագետքի լայնարձակ տափաստաններում, Սիրիայում, Հայաստանում և Անատոլիայի որոշ մասերում թուրքերը կազմամ են բնակչության աննշան տոկոսը։ Ի՞նչ իրավունք ունեն օսմանցիները ստրկության մեջ պահելու այդ պրովինցիաները։ Ինչի՞ վրա է հիմնված նրանց իշխանությունը։ Էթնոգրաֆիական առումով վերցրած, այս կարող է արդարացվել միայն, ինչպես կտեսնենք շուտով, Անատոլիայի վիլայեթներում։

Այս ևս բոլորը չէ. թուրքական կայսրության բուն մայրաքաղաքում՝ Ստամբուլում, թուրքերը բնակչության մեծամասնությունը չեն կազմում։ 1885 թ. պաշտոնական մարդահամարը ցույց է տալիս, որ սուլթանի մայրաքաղաքը այդ ժամանակ ուներ 873565 բնակիչ։ Սրանցից միայն 384910 էին օսմանցիներ (կամ ավելի շուտ՝ մահմեդականներ), մնացյալը՝ 488655-ը պատկանում էին տարբեր ազգությունների (156861-ը հայեր էին, 152741-ը՝ հույներ, 44361-ը՝ բուլղարներ և 129243-ը՝ օտարերկրացիներ)[1]։

Եթե թուրքերի օգտագործած փաստարկումները հայկական հարցում՝ մատնանշելով հայերի փոքրամասնությունը երկրում, շրջելու լինենք նրանց դեմ, ապա նրանք ոչ միայն կկորցնեն բոլոր մյուս ազգություններին կառավարելու իրավունքը, այլև ստիպված

կլինեն հրաժարվելու նաև իրենց սեփական մայրաքաղաքից:

Թուրքերի տեսակետը հայկական հարցում անտրամաբանական էր, անհետևողական և նույնիսկ անբարոյական, քանի որ նրանք հայերից պահանջում էին այն, ինչ որ չունեին իրենք, թվական գերակշռություն, որպեսզի կատարեն անհրաժեշտ բարեփոխումներ, այն դեպքում, երբ իրենք, թեև կազմելով երկրի բացարձակ փոքրամասնությունը, դարեր շարունակ տիրակալել էին իրենց լայնածավալ կայսրությունում:

Եվրոպական տերությունները այս նրբին հարցերը չբարձրացրեցին: Նրանք ավելի շատ ներողամտություն ցուցաբերեցին թուրքերի հանդեպ՝ թուրքական հարցում, քան թուրքերը հայերի հանդեպ՝ հայկական հարցում: Համաշխարհային պատերազմը, որն առաջ քաշեց ինքնորոշման սկզբունքը և զանազան ազգությունների ապագա ճակատագրի սկզբունքները, կունենա այն հետևանքը, որ թուրքական և հայկական հարցերը կքննարկվեն նույն տեսակետից և կլուծվեն արդարացիորեն համապատասխան այս նոր սկզբունքների, համապատասխան էթնոգրաֆիական պայմանների և մշակույթի համապատասխան պատմական արժեքների սահմաններում:

---

[1]. Համաձայն 1844 թ. վիճակագրության, մայրաքաղաքի բնակչությունը կազմում էր 891000 հոգի՝ 475000 մուսուլմաններ, 222000 հայեր, 132000 հույներ, 25000 օտարեկրացիներ:

Դժվար չէ մատնանշել, այն հիմնական մասնաբաժինները որոնց կբաժանվեն նախկին թուրքա-ասիական տիրույթները: Թուրքական հավակնությունները չպետք է անցնեն Տրապիզոն-Ադանա գիծը, Թուրքիան, բառիս նեղ իմաստով, բաղկանալու է մոտավորապես ամբողջ Անատոլիայից, այն է՝ Իգմիդ և Բիգա երկու մյութեսարիֆաթներից և Բրուսսայի, Զմյուռնիայի, Կաստամունիի, Անգորայի և Կոնիայի հինգ վիլայեթներից: Բացի այդ, Տրապիզոնի վիլայեթը հավանաբար Թուրքիային պետք է զիջի Սամսունի սանջակը, Սվազի վիլայեթը՝ Թոքաթի և Ամասիայի երկու սանջակները, և Ադանայի վիլայեթը՝ Իթչիլի սանջակը:

Տրապիզոն-Սվազ-Ադանա գծի ետևում ընկած է Հայաստանի հողը՝ Փոքր Հայքը Հայկական Կիլիկիայով և Մեծ Հայք: Հարավային սահմանը, որը բաժանում է նրանց Միջագետքից և

Սիրիայից, նշված է Հայկական լեռնաշխարհի իջնող գծով և ընկած է Տիգրիսի երկու ճյուղերի՝ Բոհտանի և Արևմտյան Տիգրիսի երկայնքով, իջնում է մինչև Եփրատ ու անցնում Դիաբեքիր Սևերեկի միջով և, այնուհետև, անցնում է Այնթափ և հասնում Ալեքսանդրետի ծոց։

Այս սահմաններում Հայաստանը գրավում է Տրապիզոնի սանջակի արևելյան կեսը, սկսած Կերասունից, Գյումուշխանեի սանջակը, Սվազ և Կարահիսար սանջակները, Ադանայի, Կոզանի և Ջեբելբերեքեթի սանջակները, Մարաշի սանջակը, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի վիլայեթները, Վանի սանջակը Աղբակի սանջակի հետ, Դիարբեքիրի վիլայեթի մի մասը՝ Արղանայի սանջակը և Դիարբեքիրի սանջակի հյուսիսային անկյունը։ Այսպիսով, դիվանագետների նախատեսած վեց վիլայեթներից Հայաստանի սահմաններից դուրս են թողնված Սվազի վիլայեթի երկու սանջակներ, Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակը և Դիարբեքիրի վիլայեթի Մարդինի սանջակը, միևչդեռ այդ երկրին էին հատկացվելու հայկական Կիլիկիան և Տրապիզոնի ծովափը։

Եթե մենք ուղիղ գիծ անցկացնենք այն տեղից, որտեղ միանում են Տիգրիսի արևելյան և արևմտյան ճյուղերը, մոտավորապես Իբն-Ջեզաիրից մինչև Դամասկոս, սիրիական գլխավորապես քրիստոնեական հողերը կմնան այդ գծից արևմուտք։ Այն լայն տարածքը, որ կազմված է Միջագետքի հարթավայրերից և Զագրոսի լեռներից, բնակեցված քրդական և արաբական ցեղերով (արաբներն ապրում են գլխավորապես տափարակում, իսկ քրդերը՝ լեռներում), կմնա արևելքում։

Սիրիան այդ դեպքում կբաղկանա Հալեպի վիլայեթից, առանց Մարաշի սանջակի, Դիարբեքիրի սանջակի մի մասից, Մարդինի սանջակից, Դամասկոսի կամ Շամի, Բեյրութի և Լիբանանի, Երուսաղեմի վիլայեթներից և Զոր մյութեսարիֆաթի մի մասից։

Եփրատի և Տիգրիսի միջև ընկած տարածությունը, այն է՝ Զոր մյութեսարիֆաթի մի մասը, Մոսուլի վիլայեթի մի մասը և Բաղդադ ու Բասրա վիլայեթները կկազմեն Արաբստանը։

Տիգրիսից դեպի արևելք գտնվող բոլոր բարձրավանդակները, այն է՝ Հաքյարիի սանջակը, Մոսուլի վիլայեթը (հանած Մոսուլի սանջակի մի մասը) և քրդերով բնակեցված պարսկական հողերը, Ուրմիա լճից մինչև Լուրիստան, կկազմեն Քուրդիստանը։ Այն կներառնի Սուջբուլաղի նահանգը, Արդելանը և Դիզֆու՝ գետի հովիտը՝ ընդհուպ մինչև Պարսկական Արաբստան։

Վերոհիշյալ տերիտորիաներից յուրաքանչյուրը անջատ վերաբերմունքի կարիք կունենա: Սահմանագծերը, որը մենք հենց նոր գծեցինք, պետք է, անշուշտ, քննարկվեն հանգամանորեն, բայց նրանց ընդհանուր ուղղությունը, որ մենք տվել ենք, չեն կարող վիճարկվել: Թուրքերի դարավոր տիրապետությունը այնպիսի աղետաբեր ազդեցություն է ունեցել ազգային խմբերի վրա, որ դժվար է դեռևս մտածել միակերպ էթնիկական բնույթի տերիտորիալ միավորումներ կազմելու մասին և, իրականում, դրա կարիքը չկա: Բավական կլինի, ներկայի համար, առանձնացնել մի քանի ազգային կենտրոններ, որոնց շուրջը կարող են հավաքվել համապատասխան ազգային տարրերը:

Մենք մատնանշեցինք այդ կենտրոնները և մոտավորապես, որոշեցինք նրանց տարածքային ոլորտները, և այդ հարցում մենք առաջնորդվեցինք ոչ միայն այս կամ այն ազգության գերակշռությամբ այս տարածքներում, այլ դրանց պատմական մշակութային բնույթով և տնտեսական ամբողջականությամբ:

Այս երեքը պետք է լինեն ուղենշող սկզբունքներ թուրքական կայսրության ժառանգության բաժանման համար նրա», խորապես տառապյալ հպատակների միջև, նրանք պետք է կազմեն այն հիմքը, որի վրա նոր կյանքը կարողանա կառուցվել նախկին Թուրքիայի այն մասերում, որոնք պահանջում են ազգային հարցի լուծում: Վերջապես բավարարություն պետք է տրվի այս ազգային բաղձանքներին, որոնք ցայտուն կերպով դրսևորված են, որպեսզի որոշվի ազգությունների ճակատագիրը՝ համաձայն նրանց խաղաղ համագոյակցության:

Այս պրոբլեմը անգամ ավելի բարդացված է, քան դժվարին, և այն, անկասկած, անհնարին է լուծել արագորեն և մի եղանակով, որը գոհացուցիչ լինի բոլորի համար: Ամենը, ինչ կարելի է անել ներկայումս, մատնանշելն է այն ուղու, որով հարցը կարելի կլինի լուծել: Միակ և միաժամանակ ա մենանիշտ ուղին հաշտեցնելու բոլոր տարբեր միջազգային բաղձանքները, որը մատնանշում է պրոբլեմի բնույթն ինքը՝ ազգային շարժումները տեղայնացնելն է և նրանց պահելը այդ սահմաններում, ի վերջո վերոհիշյալ բոլոր տերիտորիալ միավորումներում, որը յուրաքանչյուր ազգության համար ունի տան գրավչություն: Դրանով կդրվի խառնակված Էթնիկական զանգվածների բնական տարբերակման հիմքը, և պատմության հողմերից ցանուցիր, եղած ժողովուրդները կրկին կհավաքվեն իրենց վաղեմի օջախների շուրջը ու կկազմեն

ինքնաբավ ամբողջություն իրենց սեփական պատմական հողում։

Թուրքիայի անդամահատումը Անատոլիայի կամ բուն Թուրքիայի, Հայաստանի, Սիրիայի, Քուրդիստանի և Արաբստանի, որ առաջարկվեց վերը, լուծում է ազգային հարցն այնպես, ինչպես որ մենք այն հասկանում ենք։ Այս երկրներից յուրաքանչյուրը բավարարում է էթնիկական, պատմական, տնտեսական բնույթի պահանջները, նաև կուլտուրայի պահանջները, որոնք մենք վկայակոչել ենք։

Անատոլիան, մեր մատնանշած սահմաններում, կազմում է 400000 մինչև 450000 քառակուսի կիլոմետր տարածք, յոթ միլիոն ազգաբնակչությամբ, որից երկու միլիոնը քրիստոնյաներ են, գլխավորապես հույներ և հայեր, իսկ հինգ միլիոնը թուրքեր և այլ ազգություններ, ովքեր արտաքնապես կամ օգուտի համար յուրացրել են թուրքական սովորույթները, երբեմն էլ մահմեդական կրոնը։ Այս երկիրը ունի Թուրքիա անվանվելու իրավունքը, քանի որ այն, էթնոգրաֆիական առումով, գլխավորապես թուրքական պրովինցիա է։ Պատմական և մշակութային տեսանկյունից սա այն տերիտորիան է, որտեղ կազմավորվել ու զարգացել է թուրքական պետությունը և, երեք կողմից ծովերով շրջապատված լինելով, այն աշխարհագրական ամբողջություն է կազմում, որը երաշխավորում է նրա տնտեսական զարգացումը։

Սիրիան, ձևավորված վերևում հիշված պրովինցիաներից, կունենա մոտ 200 մինչև 250 հազար քառակուսի կիլոմետր, շուրջ 2 1/2 միլիոն բնակչությամբ։ Մոտ մեկ միլիոնը քրիստոնյաներ են, մնացածները մուսուլմաններ, հաշվի չառած մանր աղանդավորական խմբերը։ Բայց քրիստոնյաների գերակշռող զանգվածը նույն ծագումն ունի, ինչ որ մուսուլմանները։ Էթնոգրաֆիական տեսակետից երկիրը մեծ մասամբ սեմական է ազգաբնակչությունը կազմված է սիրիացիներից ու արաբներից։ Լինելով գլխավորապես ծովային երկիր, Սիրիան բոլոր հնարավորություններն ունի տնտեսապես զարգանալու համար։

Արաբստանն ունի նույն առավելությունները։ Այն է գրավում է Եփրատ և Տիգրիս նավարկելի գետերի հովիտը և ելք ունի դեպի ծով։

Ինչ վերաբերում է Քուրդիստանին, այն գրավում է, ինչպես նշվեց վերևում, Զագրոսի երկար լեռնազանգվածի բարձրավանդակները, Ուրմիա լճից և Բոհտան գետից մոտավորապես մինչև Լուրիստանի տափարակները և

արևմուտքից Տիգրիսի և արևելքից Դիզֆուլի հարակից հովիտները: Այս սահմանները ներառում են մի երկիր, որը բնակեցված է քրդերով և ուրիշ լեռնական ցեղերով, որոնք գլխավորապես իրանական ծագում ունեն:

Բոլոր այս երկիրը, կազմելով մի աշխարհագրական ամբողջություն, համապատասխանում է նրա բնակիչների կյանքի հովվական և վաչկատուն եղանակին: Զագրոսյան ալպերը իրենց գեղատեսիլ գահավանդակներով, որոնք իջնում են դեպի վերոհիշյալ գետերի հովիտները, հնագույն ժամանակներից եղել են Իրանի վաչկատունների բնակավայրը: Սրանցից նրանք, ովքեր նստակեցության են անցել և երկրագործությամբ գբաղվել, համապատասխան գբաղմունքն են գտել Մոսուլի և Շահրիզորի բերրի հարթավայրերում մի կողմից, Արդելանում և հարակից մարզերում մյուս կողմից: Արդյունաբերության և առևտրի՝ հետագա զարգացումը երկրում բազա կգտնի, Արաբստանի նման Պարսից ծոցում:

Շատերը կան սակայն, ովքեր ձեգ կասեն, որ քրդական հարցը կարելի է լուծել միայն Հայկական բարձրավանդակում:

Այժմ որոշ շրջաններում ընթացիկ կարծիք կա, որ այս հարցը սերտորեն ու անմիջականորեն կապված է հայկական հարցին: Ոմանք նույնիսկ հակված են դրան գերակշիռ կարևորություն տալու հայերի երկրում: Հայաստանը Քուրդիստանի վերածելու ջանքերում Հայաստանի բարեկամներն ու թշնամիները ձեռք ձեռքի են տալիս: Եթե թուրքական քաղաքագետները, ինչպես որ մենք շուտով կտեսնենք, դարեր շարունակ ջանում էին Հայաստանը լցնել քրդերով և Էրմենիստանը փոխել Քուրդիստանի, ինչ որ մի չափով հասկանալի է: Բայց որ այս փոխակերպումը պետք է վայելի այն եվրոպական տերությունների թաքուն կամ բացահայտ համակրանքն ու հավանությունը, որոնք կոչված են պաշտպանելու հայերին ընդդեմ թուրքերի բռնությունների, մի երևույթ է, որը պետք է հարուցի բոլոր նրանց վրդովմունքը, ովքեր որևէ բարոյական զդացում ունեն:

Ցավալի փաստ է, որ Անգլիան ու Ռուսաստանը, երկու հակառակորդները Հայաստանի բարձրավանդակում, համակրում՝ էին և ներողամտություն ցուցաբերում թուրքերի քրդասիրական քաղաքականության հանդեպ, առաջինը որոշ թյուրըմբռնմամբ, վերջինը՝ ըմբռնողության պակասից: Քաջ

հայտնի է, որ հայերը միշտ ձգտել են դեպի Ռուսաստանը և հուսացել, որ նա կօգնի իրենց ազատվելու թուրքերի լծից ու բռնակալությունից: Հայերի այս ռուսասիրական միտումը, որն աճել ու զարգացել էր դարերի ընթացքում, Անգլիային անհամատեղելի էր թվում Ասիայում ունեցած իր շահագրգռությունների հետ: Այն ժամանակից, երբ Անգլիան եկավ համոզման, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը անսասանելի է, նա իր աջակցությունն ու համակրանքը տվեց քրդերին, հակառակ հայերի, ի դեմս որոնց նա տեսնում էր Ռուսաստանի դաշնակիցներին ու գործակիցներին Անդրկովկասից վերջինիս առաջխաղացման ճանապարհին: Ռուսաստանի դեմ պատնեշ ստեղծելու նպատակով Քուրդիստանը քաղաքական օրգանիզմ դարձնելու գաղափարը պատկանում է հյուպատոս Փալգրեյվին: Ճիշտ է, որ նրա հաջորդը, հյուպատոս Թեյլորը իր 1869 թ. մարտի 18-ի զեկուցագրում Փալգրեյվի առաջարկությունը համարում է անիրագործելի, ի նկատի, ունենալով իրենց՝ քրդերի համակրանքը դեպի Ռուսասաստան, բայց և այնպես թվում է, որ անգլիական գործակալները Հայաստանում դեռ էլի որոշ ժամանակ շարունակում էին իրենց քրդասիրական քաղաքականությունը: Բավական է ասել, որ Էրզրումի հյուպատոսը անվանվեց «Քուրդիստանի հյուպատոս»: Որոշ ժամանակ էր արդեն, որ թուրքերը փորձում էին քարտեզի վրայից ջնջել «Էրմենիստան» անունը և այն փոխարինել Քուրդիստանով: Հայերն ապշած էին մնացել տեսնելով, որ Հայաստանի նկատմամբ թուրքական վերաբերմունքը գտնում է անգլիացիների հավանությունը: Նրանք պարտավորված եղան բարձրաձայն բողոքել իրենց պատրիարքի միջոցով մի համաշխարհային տերության կողմից նման անխոհեմ քայլի դեմ, տերություն, որը չէր կարող համակրանք ունենալ փոքր ժողովուրդների և ճնշված երկրների ճակատագրի հանդեպ թուրքական տեսակետի նկատմամբ:

Բայց առավել ևս պետք է զարմանալ, որ Ռուսաստանը, որն ինքը իսկական պատճառն է Անգլիայի՝ Հայաստանի հանդեպ որդեգրած վարքագծի, փոխանակ ամրապնդելու իր դիրքերը այդ երկրում, ընդհակառակը, նմանվեց իր հակառակորդին և նույնպես զարգացրեց քրդասիրական քաղաքականություն: Ռուսական քաղաքագետները ակնհայտորեն հույս ունեին դրանով զրկել Անգլիային քրդերի աջակցությունից: Համաձայն

իրենց երկրի վարած քաղաքականության, ռուսական գործակալները, ռազմական գրողներն ու ճանապարհորդները ջանում էին անտեսել հայերի կարևորությունը և խոսում էին միայն ու միայն քրդերի թվական կամ որակական գերազանցության մասին: Նրանց գրքերում ու հոդվածներում Հայաստանը դադարեց գոյություն ունենալուց որպես հայերի հող, այն փոխարինվեց Քուրդիստաանով: Էրզրումի գոտին կոչվեց հյուսիսային և Բիթլիսը (Վան) հարավային Քուրդիստան: Նրանցից ոմանք, մոռանալով ամեն մի չափ, այնքան հեռու գնացին, որ սկսեցին պնդել, որ քրդերը Հայաստանի իսկական բնիկներն են և որ այսպես կոչված Հայաստանը միշտ քրդերի հող է եղել:

Այս առումով, սակայն, ռեկորդը խփեց ոմն Մ. Զարզեցկի, ֆրանսիական հյուպատոսը Վանում, որն իր սահմանափակ պատմական տեսակետները հայ-քրդական հարցի վերաբերյալ հրապարակեց «Revue de Paris»–ում 1914 թ. ապրիլի 15-ին: Մի քանի տարի ապրած լինելով Վանում, պրն. Զարզեցկին երևակայեց, որ ինքն ըմբռնել է շրջապատող ժողովուրդների ազգագրական և լեզվական գաղտնիքը և լուծեց այս պրոբլեմը արտակարգ թեթևամտությամբ: Նրա կարծիքով, հայը երկու տարրերի խառնուրդ է՝ սեմական ցեղերի, որոնք եկել են Միջագետքից, և արիացիների, որոնք եկել են Պամիրից: Արիական ծագումը հայերին կապում է քրդերի հետ, և այս իմաստով վերջիններս հայերի եղբայրներն են՝ խեղճ եղբայրները, որոնք մնացել են լեռներում և ետ են ընկել զարգացմամբ:

Ֆրանսիական հյուպատոսը այն կարծիքին է, որ հայերեն և քրդերեն լեզուները շատ մոտ են իրար, և իր սեփական տգիտությունը դնում է լեզվաբանների ուսերին, ովքեր մտածում են քրդերի լեզուն դնել ասիական լեզուների հայկական խմբում: Եթե ֆրանսիական հյուպատոսը նեղություն կրեր ուսումնասիրելու իր իսկ հայրենակիցների՝ հարցի մասնագետների, աշխատությունները, նա ձեռնպահ կմնար այսպիսի անմտածված եզրակացություններ անելուց մի ասպարեզում, որն ամբողջապես անծանոթ է նրան:

Երբ մտածում ես, որ այս բոլորը արվում է բացառապես քրդերի իրավունքները Հայկական բարձրավանդակի նկատմամբ հիմնավորելու նպատակով, այն նույն հիմունքներով, ինչ որ հայերն իրենք, սա, անկասկած, շատ տգեղ է դառնում: Քաջ

հայտնի է, որ Ֆրանսիան բաժանում է Անգլիայի զգացմունքները Ռուսաստանի հանդեպ Փոքր Ասիային վերաբերոզ բոլոր հարցերում և, հետևաբար, նրա զգացմունքները հանդեպ Հայաստանի[2]:

Հայաստանը որոշակի մշակույթի երկիր է և ունի պատմական գրականություն, որը ոչ մի կերպ աղքատիկ չես համարի: Պահպանված պատմական վավերագրերը կարող է բավարար չլինեն հստակ լույս սփռելու նրա անցյալի վրա և լիովին վերականգնելու նրա անծանոթ իրադարձությունների ամբողջական բարդ պատկերը, բայց համենայն դեպս, մենք լիովին բավարար պատմական նյութեր ունենք հայ-քրդական հարցի վերաբերյալ, որպեսզի վիճաբանության չբռնվենք հյուպատոսների հետ այդ հարցի էության մասին:

Ինչպես պատմությունը ցույց է տալիս, քրդացան ցեղերը Հայաստանում չեն գրավել այն դիրքը, ինչ որոշ մարդիկ, ովքեր հարցին մոտենում են քաղաքական տեսակետից և, հետևաբար որոշակի միտումով, կուզենային հավատացնել մեզ: Քրդերը Հայաստանում գոյություն չեն ունեցել անհիշելի ժամանակներից: Նրանց առաջին անգամ հայտնվելը Հայաստանի բարձրավանդակում պատմությունը լավ է հիշում: Այն ետ է գնում մոտավորապես երեք դարով, և այն ժամանակ, ինչպես և հիմա նրանք Հայաստան տեղաշարժվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից և իրերի ստեղծված դրությամբ:

Ինչպես վերը հիշատակվեց, թուրքերը Հայաստանին տիրացան 1514 թ. Չալդրանի ճակատամարտից հետո, երբ նրանք պարտության մատնեցին Պարսկաստանի շահի՝ Իսմահիլի, զորքերին շնորհիվ իրենց հրետանու, որը նրանք առաջին անգամ էին օգտագործում: Սրանից հետո երկու տերությունների միջև երկարատև պայքար գնաց Հայաստանի համար, բայց ի վերջո սահմանները մնացին նույնը, ինչ որ գոյություն ունի հիմա: Մոլլա Իդրիսը, բիթլիսեցի մի քուրդ, որը լինելով տեղաբնիկ, քաջ ծանոթ էր բոլոր տեղական պայմաններին, գործուն մասնակցություն բերեց սուլթան Սելիմի ռազմական գործողություններին: Սուլթանը նրան հանձնարարեց իշխանության կազմակերպումը նորանվաճ պրովինցիաներում:

---

[2]. Ludovig de Contenson. Chretienc et musulmans, 1901.

Սրանից առաջ նա ծառայության մեջ էր գտնվում թուրքմեն Ակ-կոյունլուների գլխավորի մոտ, որը թագավորում էր Հայաստանի արևմտյան մասում՝ Եփրատի երկայնքով և Տիգրիսի ակունքներում: Սա ճիշտ այն մասն էր, որ վերականգնման կարիք ուներ, և Իդրիսը, որը որպես պետական քարտուղար էր ծառայել վերոհիշյալ ցեղապետի մոտ, բավական փորձ ուներ երկրին վերաբերող գործերում, ի վիճակի լինելու համար կատարելու իր առաքելությունը համապատասխան ձևով: Ինչպես պետք էր սպասել, Մոլլա Իդրիսը իր քաղաքականությունը հիմնեց քրդական ցեղերի մանր ցեղապետների շահերի պաշտպանության վրա, ովքեր ձգտում էին ֆեոդալական իրավունքներ ձեռք բերել վերոհիշյալ պրովինցիաներում:

Հայաստանի համար մղվող պայքարում պարսից շահերը, երբ հաջողություն էին ունենում, քրդական բեյերին քշում էին այն հողերից, որտեղ նրանք ֆեոդալական իրավունքներ էին բանեցնում և փոխարինում էին նրանց իրենց պաշտոնյաներով: Թուրքական սուլթանները վարում էին հակառակ քաղաքականություն և հողեր էին տրամադրում քուրդ ցեղապետներին, այդպիսով փորձելով պարսիկներին ընդդիմադիր մի ուժ ստեղծել:

Այս քաղաքականության ոգեշնչողը, անկասկած, նույն Իդրիսն էր, և նա այն անցկացնում էր հիմնավորապես: Մծբինից մինչև Դերսիմ ընկած լայնածավալ պրովինցիան նա միավորեց Դիարբեքիրի պրովինցիա անվամբ և բաժանեց 19 սանջակների (դրոշների) կամ ռազմաֆեոդալական միավորների: Սրանցից ութը նա հանձնեց քուրդ բեյերի՝ ժառանգական հիմունքներով. Բացի այդ, քուրդ ցեղապետները ստացան հողի հինգ փոքր բաժիններ Տիգրիսի ակունքներում որպես մասնավոր սեփականություն կամ «հաքյումաթ»: Սուլթանից նա ձեռք բերեց 25000 դուկատ, 400 պատվավոր «կաֆտաններ» և 70 դրոշներ և բաժանեց դրանք քուրդ ցեղապետների միջև: Չբավարարվելով դրանով, նա մի քանի քրդական ցեղեր վերաբնակեցրեց Էրզրումի շրջանում, այդպիսով հիմք դնելով քրդերի բնակեցմանը երկրի այդ մասում:

Ե՛վ Իդրիսը, և՛ նրա որդի Աբուլֆազիլը կարողանում էին գրիչ բռնել, և նրանց իսկ կատարած գրառումներից և պատմական աշխատություններից է, որ մենք իմանում ենք այդ բոլոր միջոցառումների մասին:

Նույն դարի վերջին, 1597 թվականին, Բիթլիսի իշխողներից մեկը՝ Շերեֆեդդինը, գրեց քրդական դինաստիաների պատմությունը։ Այս երկը հրատարակվեց Սանկտ Պետերբուրգում 1886 թվականին ակադեմիկոս Վելյամինով-Չեռնովի կողմից և կրում է «Շերեֆ-Նամե» խորագիրը։ Նույն աշխատությունը Շարմուայի ֆրանսերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել 1868 թվականին։ Քուրդ պատմագրի աշխատությունը տառապում է բոլոր սովորական թերություններով, որը հատուկ է ազգային պատմագրության առաջին փորձերին։ Եթե նա իր ջանքերը սահմանափակեր քրդական ծագում ունեցող ժամանակակից իշխող տների տեսությամբ, նրա աշխատությունը որոշակի կարևորություն կունենար որպես տեղեկագիր, որը կարող էր օգտակար լինել պատմաբանի համար։ Բայց Շերեֆեդդինը ձեռնամուխ է եղել իր ուժերից վեր մի խնդիր, այն է՝ գրել այդ դինաստիաների պատմությունը և նկարագրել նրանց ծագումը։ Պատմական նյութի պակասը ազատորեն մատակարարվել է երևակայական ծագումնաբանությամբ։ Որպեսզի փնտրի և գտնի, այս կամ այն դինաստիայի ծագումը, քուրդ պատմագիրը երևակայության թևերով թռչում է ետ դեպի ամենահեռավոր ժամանակները, և հաճախ երևակայական արյունակցական կապ է հայտնաբերում թշվառական քուրդ ցեղերի նախնիների և քաջ հայտնի պատմական անձնավորությունների միջև, առանց նայելու տարեթվերին ու դարաշրջաններին։ Ցեղերից ոմանք կապակցվում են առաջին խալիֆների հետ և ենթադրվում են լինելու նրանց հետնորդները։ Որպեսզի ապացուցի իր պնդումների ճշմարտացիությունը, Շերեֆեդդինը հաճախակի վկայակոչում է վաղեմի ընտանեկան լեգենդները։ Բայց մերձավոր ծանոթությունը դրանց հետ պարզում է, որ այդ լեգենդները հիմնված են որոշ ցեղերի անունների ժողովրդական ստուգաբանական մեկնաբանությունների վրա, որ դրանք կարող են շատ լավ հնարված լինել իրեն՝ հեղինակի կողմից։ Խելամիտ չի լինի որևէ լուրջ կարևորության տալ այս առակներին։ Այդ առավել ևս այդպես կլինի, եթե ուշադրություն դարձնենք արհեստական ծագումնաբանական աղյուսակներին, որոնք նա օգտագործում է ազատորեն, լավատեղյակ երևալու իր ցանկության մեջ, քան կարելի էր նպաստել անկուլտուրական, կիսավաչկատուն և ավազակային ցեղերի պատմագրից, որոնք ոչ կարդալ գիտեին, ոչ էլ գրել և չունեին սեփական գրականություն։

Երբ մեր պատմագիրը անցնում է կեղծ ծագումնաբանությունից և դատարկ եզրակացություններից կոնկրետ փաստերի, և միանգամից ստիպված է լինում վար իջնել անցյալ դարերի բարձունքներից, Սելիմի և Իդրիսի դարաշրջանը, միայն այդ ժամանակ է, որ մենք քուրդ բեյերին վերաբերող որոշ նյութ ենք գտնում:

Բացառությամբ Վանի և Բիթլիսի իշխող տներից, որոնք, գալիս են Թիմուրի ժամանակներից, Եփրատի և Տիգրիսի ակունքների վերոհիշյալ շրջանի բոլոր քրդական տիրույթները սկիզբ են առնում թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակաշրջանից մինչև XVI դարի վերջը և XVII դարի սկիզբ: Ինչ վերաբերում է Վանի և Բիթլիսի իշխող դինաստիաներին, մենք այստեղ կարող ենք մատնանշել, որ նրանց քրդական ծագումը կարող է վիճարկվել, և պատմագիր Շերեֆեդդինը ավելի շուտ պատճառ կարող էր ունենալ փնտրելու հայկական, քան արաբական կամ քրդական արյուն իր նախնիների երակներում: Սա խիստ մասնագիտական հարց է, և մենք չենք կարող կանգ առնել՝ քննարկելու այն այստեղ: Դերսիմի քրդերի, այսպես կոչված դուզիկների, ծագումը նմանաբար վիճաբանության համար բաց հարց է: Նույնիսկ այն անձինք, ովքեր քրդեր են տեսնում ամենուրեք, նրանց զուտ քրդեր չեն համարում:

Դերսիմից մինչև Դիարբեքիր նոր ստեղծված սանջակները Իդրիսը հանձնեց քուրդ բեյերին որպես ժառանգական տիրույթներ, որը բարձրացրեց նրանց գերիշխանների աստիճանի: Մինչ տալով մեզ այս բոլոր իշխող տների անունները, քրդերի պատմագիրը ոչ մի խոսք չի ասում սանջակների բնակչության մասին, որոնց նրանք տիրապետում էին: Սխալ կլինի մտածել, որ եթե կառավարողները քուրդ բեյերն էին, ապա սանջակների բնակչությունը նույնպես պետք է քուրդ լիներ, ինչպես կարող է թվալ քուրդ պատմագրին անքննադատաբար ընթերցողին:

Գրավված պրովինցիաների, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս մասերի սանջակբեյերի նախորդները թուրք իշխաններ էին, մեծ մասամբ տիրակալող Սպիտակ ոչխարի և Սև ոչխարի (Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու) թուրքմեն շահերի մերձավոր ազգականները: Սրանք, իրենց հերթին, հաջորդներն էին հայկական ֆեոդալ իշխանների, ովքեր իշխում էին այս պրովինցիաներում մինչև մոնղոլների առաջխաղացումը, և որոնցից ոմանք դիմագրավեցին Թիմուրի ներխուժմանը:

Երբ սելջուկյան հորդաները ներխուժեցին երկիր, բյուզանդական պետությունը ավելի լավ միջոց չկարողացավ խորհել պաշտպանելու համար իր սահմանները ահարկու թշնամուց, քան Հայաստանի թագավորական և իշխանական դինաստիաները իրենց դիրքերից հանելը և Եփրատից այն կողմ՝ Փոքր Հայք, տեղափոխելը, որպեսզի այստեղ մի նոր ճակատ հարդարի Եփրատի գծի երկայնքով: Սվազից մինչև Ադանա մի կողմից, և Դերսիմից մինչև Եդեսիա մյուս կողմից, անցնում էին երկու շարք պատնեշներ, կազմված հայկական ֆեոդալական տիրույթներից: Վանի Արծրունիները որպես վիճակ ստացան Սվազը ընդհուպ մինչև Եփրատ: Անիի Բագրատունիները հաստատվեցին Լիկանդայում, ներկայիս Մարաշի սանջակի սահմաններում, Կարսի Բագրատունիները գրավեցին Ծամնդավի հովիտը Կիլիկիայում, Կոզանի սանջակում: Արծրունիների Թոռնավան ճյուղը հիմնվեց Տարսոնում, ներկայիս Տարսուսում՝ Ադանայի և Մերսինի միջև: Պահլավունիների մի ճյուղը բնակություն հաստատեց Քեսունում, Մալաթիայի սանջակի հարավային մասում, մյուս ճյուղը իշխում էր Միջագետքում: Եդեսիան գտնվում էր հայ իշխանների ձեռքին. քաջ հայտնի Մամիկոնյանների տունը, ապաստան գտնելով Սասունի լեռներում, տիրում էր Մուշին և Խյարպուտին: Ավելի հեռու, Դերսիմի ուղղությամբ կառավարում էին այն պավլիկյան իշխանները, որոնց դեմ մարտնչում էին բյուզանդական կայսրերը IX դարում:

Բոլոր այս մանր դինաստիաները հողմացրիվ եղան մոնղոլների ներխուժման հետևանքով: Նրանց ամրոցները և ամրությունները անցան մոնղոլական ռազմական իշխանությունների ձեռքը: Թիմուրի կայծակնային ռազմարշավը, որը ոչնչացրեց մոնղոլական ժառանգությունը, ճանապարհ բացեց թուրքմենական մարտնչող ցեղերի համար: Ակ-կոյունլու և Կարա-կոյունլու թուրքմենների առաջնորդները իշխեցին Հայաստանում և կառավարեցին այն XV դարում, իրենց ցեղին հատուկ ողջ կամայականությամբ ու անօրինականությամբ: Երկրի գլխավոր կետերը, ամրոցներն ու քաղաքները գրավվեցին նրանց ազգականների կողմից:

Երբ պարսից սեֆյանները հայտնվեցին թատերաբեմում և պայքար սկսվեց նրանց և թուրքական սուլթանի միջև Հայաստանին տիրանալու համար, ֆեոդալ թուրքմենների

տիրապետությունը վերջ գտավ: Հայաստանի այն մասում, որը մնաց Թուրքիայի տիրակալության տակ, Իդրիսի նախաձեռնությամբ թուրքմեն կառավարողները փոխարինվեցին քուրդ բեյերով: Քուրդ կառավարողի պլանը ընդունելի էր թուրքերին այնքանով, որքանով քրդերի տիրույթները ներկայացնում էին պաշտպանական նույն պատնեշը, ինչ որ անցյալ ժամանակներում հայկական տիրույթներն էին Բյուզանդիայի համար:

Հայոց երկրի մակերևույթին կատարված այս փոփոխությունները՝ ֆեոդալական մոդելների առումով, ազդեցի՞ն արդյոք համապատասխանաբար նրա էթնիկական հիմքի վրա: Ազդե՞ց վերնախավի այս փոփոխությունը ստորին խավերի կազմի վրա: Այն մոնղոլական չդարձավ մոնղոլների տիրապետության ընթացքում, և ոչ էլ թուրքմենական դարձավ թուրքմեն առաջնորդների ժամանակաշրջանում: Եվ այժմ իշխանությունը քրդերի ձեռքը փոխանցումով Հայաստանը նմանապես քրդական չդարձավ: Նստակյաց, աշխատավոր բնակչության հիմնական կորիզը մնաց, ինչպես որ այն միշտ եղել էր, հայկական:

Յուրաքանչյուր տիրապետող ազգություն, իհարկե, ժառանգություն թողեց առանձին ազգագրական խմբերի ձևով, որոնք ձեռնամուխ էին եղել երկրագործության: Ինչ վերաբերում է վաչկատուն տարրերին, ապա նրանք հետևեցին իրենց առաջնորդներին, երբ վերջիններս թողեցին երկիրը:

Փաստ է, որ այս բոլոր հզոր թուրքմեն ցեղերից, որոնք ցանցի պես տարածվել էին Հայաստանով մեկ Դիարբեքիրից մինչև Էրզրում և Արաքսի հովիտը, ներկայումս մնացել են մի քանի տասնյակ հազար Կարսի մարգում: Այս էր լինելու քրդական ցեղերի ճակատագիրը, որոնք բնակեցվել էին Հայաստանում: Թուրքիայում ֆեոդալական վարչակարգի վախճանով, նրանք պետք է հետևեին իրենց բոլոր պետական առանձնաշնորհումներից զրկված բեյերին , և նահանջեին Հայկական բարձրավանդակից:

Ֆեոդալական համակարգը վերացվեց 1838 թվականին և երկրում մուծվեց նոր վարչական բաժանում «էյալեթների» ձևով այն բարեփոխումների կապակցությամբ, որ հռչակել էր սուլթան Մահմուդը եվրոպական տերությունների ճնշման տակ: Դժբախտաբար, թուրքական կառավարությունը հռչակելով այս խիստ օգտավետ ակտը, չօգտվեց հնարավորությունից երկրում

մուծելու քաղաքացիական հավասարության և բոլոր հպատակների նկատմամբ արդարացի վարմունքի սկզբունքը: Ընդհակառակը, այն պայմաններում, որոնցում դա հռչակվեց, մի նոր դրդապատճառ գտնվեց սանձազերծելու թշնամությունը քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ:

Հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում արտահայտություն գտավ այլոց թվում նրանում, որ ամեն տեսակ արհեստական միջոցներ օգտագործվեցին թուրքական իշխանությունների կողմից պաշտպանելու և ուժեղացնելու քրդերի գերակշռությունը և ամրացնելու նրանց դիրքերը նոր ցեղեր մուծելով երկիր: XIX դարի ռուս-թուրքական պատերազմները նպաստավոր էին Հայաստանում թուրքերի պլանների համար: Պետք է ընդունել, որ այս պատերազմները, ինչ էլ որ լինեն դրանց բռնկելու պատճառները և ինչ հույսեր էլ որ դրանք ծնած լինեն, գլխավորապես աղետաբեր եղան հայ ժողովրդի համար: Բացի երկրի տնտեսական ավերումից և բոլոր թշվառություններից, որոնք անխուսափելի են պատերազմի թատերաբեմում, հայերը տառապում էին թուրքական իշխանությունների բռնություններից, որոնք տեղահան էին անում նրանց սահմանամերձ մարզերից և քշում դեպի երկրի խորքերը, որտեղ նրանք լքվում էին իրենց ճակատագրին: Իսկ պատերազմից հետո, ամբողջ նահանգների բնակչությունը, թողնված իր խորտակված հույսերին, ստիպված էին թողնել իրենց տներն ու օջախները և ապաստան փնտրել Ռուսաստանում: Անմարդկային դաժանություններն ու կոտորածները, որ գործեցին թուրքերը հայերի նկատմամբ այս պատերազմի ընթացքում, տեղի էին ունենում նաև նախորդ պատերազմների ընթացքում, թեև ավելի փոքր մասշտաբներով:

Այն մարզերը, որոնք լքվում էին հայերի կողմից, լցվում էին քրդերով և ուրիշ մահմեդական նորաբնակներով: Հայերի հալածանքների քաղաքականությունը, որը մոլեգնեց վերջին կես դարի ընթացքում, ավելի արդյունավետորեն ավերեց Հայաստանը, քան թե ավազակային ցեղերի երկարատև տիրապետությունը: Այս քաղաքականությունը էապես հանցագործ քաղաքականություն էր ինքնըստինքյան և այն միջոցառումների իմաստով, որ ձեռք էին առնվում ապահովելու այն:

Այն կրկնակի հանցագործ կլինի, եթե նրանք, ում ձեռքին

գտնվում է Հայաստանի ճակատագիրը, չընդունեն թուրքական չարագործությունների արդյունքները և, իրագործելով փոքր ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, որպես հիմք չվերցնեն մի ավերված երկրի ներկա կացությունը և խիստ բազում տառապանքներից մաշված մի ազգություն: Երբ վճռվելու է Հայաստանի ճակատագիրը, այս երկիրը դիտվելու է հայկական հարցը պաշտոնապես միջազգային դիվանագիտության առջև դրվելուց առաջ գոյություն ունեցած պայմանների տեսանկյունից: Հայերի սիստեմատիկ, կազմակերպված հալածանքը անազնիվ և կեղտոտ ճանապարհով, աքսորով, կոտորածով, բռնի հավատափոխությամբ, իր սկիզբը առնում էր այն ժամանակից և նույնիսկ դարձել էր քաղաքական համակարգ:

Անկուլտուրական տարրերի կիրառած բռնությունները, վայրագ ցեղերի՝ խաղաղ ազգաբնակչությանը պատճառած տառապանքները այդքան կործանարար չէին լինի, եթե պետական իշխանություններն իրենք դրանց չմասնակցեին: Փոխանակ խաղաղեցնելու և սառեցնելու կրքերը, նրանք կազմակերպում էին և օգտագործում դրանք սեփական նպատակների համար: Բավական է հիշատակել տխրահռչակ «Համիդիե» գնդերը, ձևավորված քրդական ցեղերից և տեղակայված հայկական տարբեր կենտրոններում:

Երբ պահը գա մաքրելու հաշիվները Թուրքիայի հետ և բարձրացվի Հայաստանի անկախության հարցը, միայն պարզ արդարություն կլինի թույլատրել հայերին լինելու իրենց և իրենց երկրի տերը, առանց հաշվի առնելու այն ամենը, որ ձեռք են բերել թուրքերը երկրի էթնիկակուսն բնույթը բռնի կերպով փոխելու գործում:

Ինչի՞ են հասել թուրք քաղաքագետները: Որո՞նք են այն էթնիկական փոփոխությունները, որ տեղի են ունեցել Հայաստանում: Հայաստանի արևմտյան նահանգները, ոչ միայն Սվազի և Մալաթիայի շրջանները, այլև Եփրատի հովիտը Էրզրումից մինչև Խարպուտ և այնուհետև Դիարբեքիր, ավելի հաջողությամբ է ապազգայնացվել, քան մյուս շրջաններն ու նահանգները:

Այս ապազգայնացումը տեղի է ունեցել ավելի շուտ կրոնական, քան էթնոլոգիական հողի վրա: Հայաստանի վերոհիշյալ մասը ունեցել է այն տարբերիչ գիծը, որ նշանակալի թվով շրջաններ ազգային եկեղեցական կազմակերպությանը չեն

պատկանում: Եփրատի աջ ափը պատկանում էր կայսերական եկեղեցուն: Սրանք հայ քաղկեդոնականներն էին, կամ, ինչպես ժողովուրդն էր անվանում նրանց, հոռոմ կամ բյուգանդական հայերը: Նրանցից ոմանք նույնիսկ այժմ էլ մնամ են Ակն (էգին) և Արաբկիր քաղաքների շրջանում: Պաշտոնական վիճակագրությունը չի հիշատակում այս հոռոմ-հայերին կամ նրանց դասում է հույների թվին:

Ինչ վերաբերում է Եփրատի ձախ ափին, Մամախաթունից մինչև Բալու, այն գլխավորապես բնակեցված էր աղանդավոր հայերով: Ընդհանուր հասարակությանը, և, նույնիսկ շատ մասնագետներ, անիրազեկ է, որ ոչ մի տեղ աղանդավորական շարժումը այնքան ուժեղ զարգացած չէր, որքան Հայաստանում: Հայկական եկեղեցու ծոցում էր, որ գլուխ բարձրացրին կրոնական մտքի այն հզոր հոսանքները, որոնք, սփռվելով Հայաստանի սահմաններից շատ հեռու, ժամանակ եղավ, որ ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ կյանքը: Պավլիկյան, թոնդրակեցիների, թուլաիլյան հերձվածները սոսկ տարբեր անվանումներ են մտքի միանման բնույթի: Նրա ռացիոնալիստական հիմքը սպառնում էր ոչ միայն քայքայել հայկական եկեղեցու կարգը, այլև կայսրության եկեղեցու միասնությունը: Դերսիմի բարձունքները հարակից տեղավայրերով այս աղանդավորների հենակետն էին: Կայսրերի, մասնավորապես Բարսեղ 1-ինի պայքարը պավլիկյանների դեմ Դիվրիգում, քաջ հայտնի է:

Չնայած բոլոր դաժան միջոցառումներին, որ ձեռք առնվեցին այս շարժման դեմ, այն չմարեց և գոյություն աներ մինչէ վերջերս: Կորցնելով հայկական եկեղեցու ավելի ուշ հայերի միակ ապաստանի հովանավորությունը, աղանդավորական գանգվածը հեշտությամբ ապազգայնացավ մահմեդական թեոկրատական շրջապատի արանքում: Ի՞նչ են բոլոր այդ ժողովրդական և կրոնական խմբերը, որոնք կրում են դուզիկ, ղզլբաշ Ալի–իլլահի, Չըրագ-Սունդրան (լույս մարողներ), րախթաջի և այլ անունները: Ինչո՞ւ է քուրդ բնակչության ամենահին շերտը կոչվում «Զազա»: Անունն ինքնըստինքյան ոչ մի կարևորության չունի և կարող է հեշտությամբ բացատրվել: Նշանակալին նրանց անջատվածությունն է:

Թուրքական իշխանությունները նրանց դիտում են որպես մուսուլմանների: Իրականում, բոլոր այս խորհրդավոր հավատները մուսուլմանական և քրիստոնեական տարրերի մի

զարմանալի բաղադրություն են։ Միթե նշանակալի չէ, որ դրանք գոյություն ունեն գլխավորապես Սվազի և Խարպուտի վիլայեթներում, այսինքն, նախկին հայ աղանդավորների տերիտորիայի սահմաններում։ Շատ բնորոշ է, որ մենք գտնում ենք, նույնիսկ հիմա, այս տերիտորիայի սահմաններին, Մալաթիայի սանջակից հարավ և Սվազի սանջակի շրջանում, այս քրիստոնեական–մուսուլմանական հավատի սոցիալանան խմբերի։ Հարավում նրանք կրում են «Կեսկես» բնորոշ անունը, որը հայերեն է, քանի որ նրանք պահպանում են իրենց լեզուն և գաղտնի պաշտում են քրիստոնեական հավատը, մինչդեռ արտաքնապես կատարում են մուսուլմանական կրոնական արարողությունները։ Հյուսիսում այս հասարակությունները հայտնի են հունական «Հեմիստավրստե» կամ «կես-խաչ» անունով, որը նույն նշանակությունն ունի, ինչ որ հայկական «Կեսկեսը»։

Կհրաժարվեն նրանք երբևէ իրենց լեզուն օգտագործելուց թուրքական վիճակագրությունն, անկասկած, նրանց ես թուրքեր կհամարի։ Այս հասարակություններից շատ և շատերը, երբեմն հայկական ազգաբնակչությամբ ամբողջ շրջաններ ընդունել են բռնի կերպով մուսուլմանական հավատը, որպեսզի խուսափեն սրակոտոր լինելուց, ե այժմ հաշվվում են թուրքերի թվում։ Վերջին դարերի պատմությունը պահպանել է որոշ դեպքերի գրառումներ, երբ ամբողջ շրջաններ կրոնական բռնությունների բեմահարթակ են դարձել։

Այս ամենը ապացուցում է, թե որքան խառնաշփոթ են էթնոգրաֆիական հարցերն Հայաստանում , հարցեր, որոնք պահանջում են շատ ավելի լուրջ և հանգամանալի քննարկում, քան կարող էին ենթադրել երկրի շատ անցորդ այցելուներ։ Բնակիչների թուրքական բաժանումը քրիստոնյաների և մուսուլմանների ոչ մի էթնոգրաֆիական կարևորության չունի։ Շատ դեպքերում ոչ հավատը և ոչ էլ լեզուն էթնիկական ճշմարտության համոզիչ չափանիշ չեն կարող լինել։ Անկասկած է, որ այն կրոնական հավատները, որոնք ոչ ամբողջովին մուսուլմանական են և ոչ էլ ամբողջովին քրիստոնեական, ծնվել են տեղական աղանդավորականության պատմական հողի վրա։ Նստակյաց աշխատավոր մուսուլման գյուղացիության նշանակալի մի մասը կերպարով և բնավորությամբ տարբերվում են և՛ թուրքերից, և՛ քրդերից։ Նրանց երակներում հոսում է

կրոնական մոլեռանդության զոհ դարձած տեղաբնիկների արյունը։

Հայաստանի արևելյան մասում, քուրդ պատմադիր Շերեֆեդդինի ժամանակներում ապրում էր մի եզիդի ցեղ՝ Պազուկի անվանյալ։ Ավելի ուշ այն դուրս քշվեց Դիարբեքիրի կողմից Հայաստան շարժված քուրդ ցեղերի կողմից։ Նրանք կրում էին ընդհանուր Սիլվանիան անունը։ Նահանգը, որ նրանք գրավեցին, Պատնոցից մինչև Ալաշկերտ նույնպես երբեմն կոչվում էր Սիլիվան։ Սլիվանը Դիարբեքիրի սանջակի կազաներից մեկի անունն է, նույն անունը կրող մի փոքր քաղաքով Դիարբեքիր քաղաքից հյուսիս։ Հայկական սիլվանները գաղթականներ են այս շրջանից և պահել են իրենց նախկին նստավայրի անունը։ XIX դարի սկզբին «Սիլվաններ» անվանումը դեռևս օգտագործվում էր աշխարհագրական և ռասայական իմաստով։ Ներկայումս այն օգտագործումից դուրս է եկել, քանի որ սիլվաններն իրենք անհայտացել են թատերաբեմից։ Առանձին տարրեր նստակյաց են դարձել և խաղաղ աշխատավոր գոյություն են պահպանում, բայց հիմնական ցանգվածը դուրս մղվեց ուրիշ, ավելի մարտաշունչ Հայդերանցի և Մուքրի հորդաների կողմից։ Հայդերանցիները պատկանում են Հաքյարիի քրդերի խմբին, իսկ մուքրիները՝ պարսկաստանյան։ Քրդերը Հայաստան էին շարժվում երեք տարբեր կետերից՝ Դիարբեքիրի ուղղությամբ, Մոսուլի ուղղությամբ Հաքյարիի վրայով և Պարսկաստանից, Սուջբուլաղի հարևան վայրերից։ Նույնիսկ ներկայումս վաչկատան ցեղերից նրանք, այսպես կոչված Քոչերասները, ամռանը այս մարզերից շարժվում են հայկական բարձրավանդակ, իսկ ձմռան գալով իջնում են Միջագետքի հարթավայրերը։

Տարբեր ցեղերի իրար հաջորդող այս գալն ու գնալը, որն ընդհանրապես կողոպուտի էր մատնում երկիրը, երբեմն թեթևանում էր ավելի խաղաղասեր տարրերով, որոնք նստակեցության էին անցնում և ընդունում տեղական բնակչության սովորույթները։ Բայց ավազակային ցեղերի զանգվածը գալիս էր ու գնում, մի որոշ ժամանակ մնալով երկրի կյանքի մակերևույթին, ինչպես ալիքների բերած տաշեղներ։ Իսկ այժմ, երբ երկիրը պետք է կագմակերպվի նոր հիմքի վրա, միայն այն տարրերը պետք է նկատի առնվեն, որոնք կազմում են նստակյաց գյուղացի, աշխատավոր դասակարգը։ Անհնազանդ ցեղերը և նրանց առաջնորդները պետք է հաստատապես դուրս

դրվեն։

Եթե մենք հարցնենք, արդյո՞ք ժողովրդական զանգվածների այս անդադար մակընթացությունն ու տեղատվությունը, թուրքական, թուրքմենական և քրդական հորդաների այս օտար կարավանը որևէ էական փոփոխություններ կատարել է երկրի կուլտուրական և, պատմական կերպարում, ապա պատասխանը կարող է միայն բացասական լինել։ Քաղաքական աշխարհում որևէ կշիռ չունեցող երկիրը չի բաղկանում միայն լեռներից, դաշտերից և հոսող ջրերից։ Յուրաքանչյուր երկիր ունի, բացի իր ֆիզիկական մակերևույթից, սեփական ոգեկան գծերը, որոնք այն տարբերում են մյուս երկրներից։ Ինչը իսկապես նշանակություն ունի՝ կույր բնության մեռած նստվածքները չեն, այլ երկրով մեկ սփռված մարդկային հանճարի հարատև ստեղծագործությունները։ Բանական ջանքերի այս ստեղծագործություններն են, որ կազմում են նրա մշակութային ոգին։ Ո՞ւմ է պատկանում այդ ոգին, կամ նա երբեէ դադարո՞ւմ է պատկանելուց նրանց, ովքեր ստեղծել են այն, ում ժառանգությունն է այն։ Հայաստանը որպես մարդկային աշխատության լաբորատորիա միշտ եղել է և կմնա հայկական։ Այն մարդու բնակության վայր է դարձել հայկական ձեռքերով։ Բոլոր նրանց համար, ովքեր եկել են ու գնացել, այն եղել է սոսկ հյուրատուն։ Նրանք բոլորը փնտրել են նրա տանիքը, վայելել նրա մշակութային գանձերը, ոմանք որպես անցորդ հյուրեր, ոմանք էլ որպես բախտի քմահաճույքով քշված ճամփորդներ, մինչդեռ ուրիշները, առանց քաշվելու տեղավորվել են այնտեղ, կողոպտել ու ավերել։ Ոչ մեկը նրանցից չի թողել որևէ հոգևոր ժառանգություն, մշակույթի որևէ հիշողություն։ Թուրքմենի կամ քրդի ոչ մի ձեռք մի աղյուս իսկ չի դրել երկրի շինարարական արվեստում։

Ճարտարապետության գարմանահրաշ կոթողները, պալատները, ամրոցները, եկեղեցիներն ու վանքերը, վեհապանծորեն բազմած իրենց լեռնագահերին, իրենց ամբողջ մշակութային զգեստավորմամբ, այսօր փոշուն են հավասարեցված։ Բայց նրանց մեջ դեռ ապրում է ոգին, ավերակների մեջ դեռ դեգերում են անցյալի ստվերները, ստվերներ, որոնք պատրաստ են մարմնավորվելու նոր կյանքի համար։ Առանց պատճառի չէ, որ հայկական ժողովրդական երևակայությունը Հայաստանը ներկայացնում է երիտասարդ

աղջկա տեսքով՝ շրջապատված ավերակներով։ Նույնիսկ ոգու աշխատանքի ավերակները ավելին չարժե՞ն երկրի համար, քան քուրդ հովիվների հոտերը։ Եվ եթե լավագույն հայկական եկեղեցիները համարյա բոլոր քաղաքներում, լինի դա Հայաստանում կամ նրանից դուրս, վերածվել են մզկիթների, մի՞թե դրանով նրանք դադարել են հայկական լինելուց։

Հայաստանը ամեն մի պատմական կուլտուրական երկրի նման՝ օրգանիգմ է։ Ամենաուժեղ զարկոո զարկերակը, ամենասուր շնչառությունը հայկական է։ Իբրև ապրող օրգանիգմ, Հայաստանը չի կարող հրաժարվել իր անցյալից կամ ապագայից։ Գուցե նա վիրավոր է և արյունաքամ, բայց սպանված չէ։ Նրա քաղաքական բժիշկների պարտքն է բուժել նրա վերքերն ու ցավերը և օգնել նրան մոխիրներից նոր կյանքի հասնելու։

Հանցագործություն կլինի նրանց կողմից պատնեշ դնել ազատության նրա դարավոր բաղձանքի առջև այն պատրվակով, որ որոշ ագգագրական պարազիտային պալար կա նրա առողջ օրգանիգմի վրա։ Դրա համար ամենից առաջ պետք է հանդիմանել այն դիվանագետներին, ովքեր ձգձգեցին հայկական հարցի լուծումը կես դար և թույլ տվեցին մի արյունոտ վարչակարգի ուժեղացնելու խորթ և թշնամական տարրերի ներթափանցումը հայկական մարմին այնպիսի եռանդով, որը աճում էր Հայաստանի ճակատագրի հանդեպ Եվրոպայի անտարբերությանը զուգընթաց։

Սակայն հայերի տեսակետով այս չարիքը այնքան էլ մեծ չէ՝ խոչընդոտելու նրանց դեն նետելու դարավոր շղթաները։ Հայ ժողովուրդը անսովոր համբերատարություն ունի ուրիշ ազգությունների նկատմամբ, մի գիծ, որը նրանք զարգացրել են իրերի հանդեպ իրենց կոսմոպոլիտական տեսակետին գուգահեռ և որը մինչև հիմա արժանի գնահատական չի ստացել։ Նրանք, ովքեր դարեր շարունակ սուր են ճոճել Հայաստանի գլխին չեն կարողացել բարեկամական համագործակցություն հաստատել նրա տարածքում հանդիպող բոլոր ազգությունների միջև։ Երկրի քաղաքական կյանքի համար պատասխանատվությունը հայերին անցնելու հետ միասին կգտնվի խաղաղ համագործակցության ուղի։ Սրա երաշխիքը հայ գյուղացիության արտակարգ անհիշաչարությունն է, ինչպես նաև հայերի բարձր մշակութային նվաճումները ավելի քաղաքակիրթ երկրներում։ Դրանք արժեքավոր հատկություն կլինեն նրանց համար իրենց երկիրը

վերադառնալիս՝ բարձրացնելու և առաջնորդելու այն այսօրվա հասարակական և քաղաքական պահանջների մակարդակին։

Հայկական բնավորության լայնախոհությունը և բազմակողմանիությունը, որի վկան պատմությունն է, լավագույն խոստումն է այսպիսի ստեղծագործ գործունեության համար։ Խառն ազգագրական պայմաններն իրենց առավելությունն ունեն, եթե իրադրությունը ճիշտ է հասկացված և գործերը ճիշտ են տարված։ Վտանգը ոչ թե էթնիկական տարրերի բազմազանության մեջ է, այլ իրավունքներից օգտվելու բազմազանության և իրավահավասարության։

Որտեղ աշխատանքի և տաղանդի իրավունքներն ապահովված են, երբ գոյություն ունի հավասարության և արդարության միայն մեկ ձև, այնտեղ էթնիկական տարբերությունները կծառայեն միայն պրոբլեմների կոմպլեքսը հարստացնելուն և կապահովեն ընդհանուր նպատակների նվաճումը միացյալ մշակութային շանքերի բնագավառում։

Վերջ

Keith David Watenpaugh

Between Communal Survival and National Aspiration: Armenian Genocide Refugees, the League of Nations, and the Practices of Interwar Humanitarianism

In Aleppo, Syria, home to the largest community of descendants of survivors of the Armenian Genocide in the Middle East, a map greets visitors at the entrance of the Karen Jeppe *Jemaran* (preparatory high school), showing the boundaries of the medieval kingdom of Armenia overlaid with the borders of "Wilsonian Armenia," a geographical construction drawn by the American president as the victors of World War I divided the Ottoman Empire among themselves. This map (fig. 1), which Wilson presented to the Paris Peace Conference in 1920, has become an epitomizing image of a lost homeland, affixed to the walls of Armenian schools, cultural centers, and churches throughout the world. For diasporan Armenians, it is a reminder of a nation-state once promised them in the wake of an attempt to destroy them as a people, then briefly established and finally lost as the principle of national self-determination was sacrificed by the League of Nations and the United States, Britain, and France in the face of the military and political ascendancy of the Republic of Turkey and its integration into the international order.[1] It is also a stark reminder of the real limits of American power in the interwar period, even at the very apex of that power in the early 1920s.[2]

While the relationship between Armenians and Armenia and the League of Nations, especially in the League's first decade, bears out a history in which Armenian national aspirations were abandoned, shifting and evolving member states' attitudes and League policies still affected the status, position, and even survival of Armenian refugee communities and individuals. In the face of the failure of the victors of World War I to secure the establishment of Armenia, that is, a state for Armenians— understood at the time as the preeminent vehicle for the achievement of national aspirations—the League of Nations formulated a sui generis humanitarianism on behalf of Armenians.

This unique humanitarian enterprise (a) asserted the national rights of the Armenians; (b) explicitly linked the League of Nations to the communal survival of that Armenian nation; and (c) sought to achieve that survival by promoting the collective and individual welfare of Armenian refugees. The emphasis on communal survival rather than just assimilation distinguished this project from the policies the League developed on behalf of Russian refugees during the same period, for example. Still, despite the unique nature of this policy, elements of it intersect with other questions relative to interwar humanitarianism, including the treatment of Jews facing de facto

Map showing the boundaries of Armenia as awarded by PRESIDENT WILSON.
BLACK SEA
CASPIAN SEA
MEDITERRANEAN SEA
ARMENIA
GEORGIA
DAGESTAN
PERSIA
TURKESTAN
EGYPT
MESOPOTAMIA
Turkish-Armenian boundary
Other international boundaries
Unmarked international boundaries
Old Turkish-Russian boundary
Vilayet boundaries
Sanjak boundaries
Kaza boundaries
Railways, broad gauges
ERZERUM
Map compiled under the direction of Major Lawrence Martin, General Staff, U. S. Army, by the topographic branch U. S. Geological Survey, in cooperation with the Department of State, from field observations by the Harbord Mission and from maps of the Turkish General Staff, scale 1:200,000, German maps prepared during the war, scale 1:400,000, and British maps of Persian and Transcaucasian territory, scale 1:1,000,000

Fig. 1: ''Boundary between Turkey and Armenia: As Determined by Woodrow Wilson, President of the United States of America,'' by Lawrence Martin, ca. 1920. Source: Library of Congress Map Division.

denationalization by the states of Eastern and Central Europe, the extension of citizenship to refugees or migrants in colonial states, and the relationship between international organizations and the concept of civilian protection in times of peace.

The convergence of colonialism, nationalism, and communal survival in the League's work also marks the interwar period as somewhat distinct in the genealogy of humanitarianism itself and certainly distinguishes it from the humanitarian practices elaborated in the decades following World War II, when concepts like national self-determination were absent altogether and a regime of individual human rights had some influence on the ambit of humanitarianism. More broadly, what the history of humanitarianism in the 1920s and 1930s confirms is that modern humanitarianism as an ideology and

a collection of practices cannot escape the prevailing cultural norms, moral economies, and politics encircling it. It is shaped by the forces that act upon it, and consequently it can exert minor force, perhaps only in the form of resistance by its practitioners or its subjects. In the end, while this early humanitarian response was marked by unique departures from previous forms of relief and assistance and is at odds with elements of the form of contemporary practices, what happened to the Armenians is an early example of what contemporary relief or development workers would call the substitution of humanitarianism for politics.

Beyond exemplifying how modern humanitarianism began to take shape in the interwar period, the multifaceted relationship between the League and the Armenians constituted a proving ground where prevailing ideas about minorities, refugees, and concepts of cultural and national survival played out in the wake of World War I and the colonial division of the Middle East into League of Nation mandates. At the same time, as the League elaborated a series of novel projects to address Armenian suffering, the ideological content of interwar modern humanitarianism becomes clearer. Critical to that understanding is showing where the humanitarianism of that moment intersected with prevailing and evolving conceptions of human dignity and shared humanity, as well as how it was ultimately subordinated to the demands of twentieth-century nationalism and the persistence of late colonialism.

Based on archival materials from the League of Nations, reports by League officials, archives of the French Mandate for Syria, and contemporary legal writing, this essay follows the relationship between the League and the post-Genocide Armenian communities of the former Ottoman Empire. Beginning with the construction of the Armenians as the objects of humanitarianism sine qua non, it continues by focusing on three critical episodes in that relationship: the Rescue Movement, the grant of the Nansen Passport to Armenian refugees, and the "Final Settlement" of Armenian refugees in French Mandate Syria and Lebanon. The last issue is framed by the League's diverse plans to solve social conflict through the resettlement of peoples, a policy that shaped the exchange of populations between Greece and Turkey, the resettling of other groups of Armenian refugees in southeastern Europe and Soviet Armenia, and its unrealized scheme to move Iraq's Assyrian refugees in the 1930sto the jungles of South America.[3] While the focus here is primarily on the League's engagement with the Armenian survivor communities of the Middle East, rather than the engagement of Armenians worldwide with the League, it is critical to note that Armenians as individuals and through international organizations like the Armenian General Benevolent Union shaped and reshaped their relationship with the League and asserted a degree of agency that is often missing from the accounts found in the League's own archives.[4]

This periodic silence in the archive of the League reveals that despite its origins in an international organization, it is still very much a colonial archive.

As a colonial archive, it tends to flatten the historical experience of the peoples in the Middle East toward whom its programs and policies were directed. Often, studies of the League's work in the region, as a consequence of a failure to employ local sources—Turkish, Armenian, Arabic, and Kurdish—also fail to grasp how the League functioned to facilitate European domination of the non-West.[5] This approach tends to ignore the League's sometimes overt and sometimes subtle paternalism, as well as the role it played in legitimizing and perpetuating colonialism. Critically, as a "new history" of the League of Nations emerges, it should interrogate, and where necessary reverse altogether, the way in which the archive constructed its own reality. In addition, as the League's archive is vast, better preserved, and more accessible than other "indigenous" archives (sometimes as a function of colonialism), we should be conscious of how that might skew the way we formulate basic historical questions.

The Armenians as Universal Humanitarian Object

In concluding his discussion of the relationship between the Armenians and the Great Powers of Europe in his *La Socie´te´ des nations et les puissances devant le proble`me arme´nien* (1926), Andre´ Mandelstam, an e´migre´ Russian jurist and former diplomat who had become the leading European critic of the League's abandonment of Armenian national aspirations, argued that the Armenians had "earned" the right to a national home following years of oppression by the absolutist Ottoman Empire and through the support of the international community:

> The humanitarian interventions undertaken by the Powers in Turkey in the course of the nineteenth century created, without any contradiction, a customary *right* in favor of the oppressed nations of the Ottoman Empire, a right, so to speak, that persists. In the case of this particular oppressed [Armenian] nation, this right, which at first was to protect the primordial interests of man [*le inte´re´ts primordiaux de l'homme*, life, liberty, and equality], was with time, because of the incorrigible tyranny of Turkey, transformed into a guaranteed right to autonomy and the right to secession.[6]

Mandelstam was representative of a large group of European and North American politicians, writers, and diplomats who expressed profound disappointment at the collapse of the prospects for an Armenian national home in the decade following World War I. The cause of the Armenians, which had been relatively popular in the West starting in the late nineteenth century, continued through the war years and into the immediate postwar period. During World War I, European and American civil society had mobilized on behalf of the Armenians, raising money for relief and exerting pressure on governments to provide assistance. In the period after the war, the Armenians loomed large in an emerging Western humanitarian consciousness, so much so that even in the increasingly isolationist United

States, proposals for an American mandate for Armenia had much more support than the League of Nations itself. As a consequence, the Armenian cause became emblematic of the larger goal of establishing a just world order, and Armenians themselves the prototypical object of humanitarianism. Concern for Armenians translated into how the League and its bureaucracy would conceptualize Armenian suffering, and also how much effort would be exerted on behalf of Armenian issues. Simply put, the Armenians were not the only people who entered the interwar period without a state; they were unique in the degree to which their cause mattered in Geneva, Washington, and the capitals of member states.

For Mandelstam, the Armenians had been the object of humanitarianism for quite some time, and his observations on both their national rights and the failures of the international community to act on their behalf were shaped by his experiences as first dragoman at the Russian Embassy in Istanbul in the waning days of the Ottoman Empire. In that capacity he had tried to negotiate the last in a series of autonomy plans for the six predominantly Armenian eastern provinces of the Ottoman Empire and the separate noncontiguous province of Adana (Cilicia). Known as the Mandelstam Draft (1913), the plan for autonomy included sectarian-based forms of representation first implemented following the brutal Western "humanitarian intervention" in Mt. Lebanon (1860) and the establishment of a unique administrative form, the *Mutasarrifyya.* The Draft echoed as well the political and administrative reforms imposed by European states on the Ottoman Empire's Balkan provinces over the course of the late nineteenth century.[7] The accord included many features that became commonplace elements in various "minority treaties" in the interwar period, for example, the emphasis on access to legal services and education in minority languages. Beyond political reorganization in favor of greater Armenian political participation and administrative control, the elimination of the irregular tribal cavalry (the *Hamidiye* corps), the creation of a gendarmerie made up of Turks and Armenians led by European officers, and the relocation of newly settled Muslim refugees from the Balkans and Caucasus, the Draft also addressed cultural elements. Thus the proposed agreement added Armenian and Kurdish to Turkish as the official languages for administration; it gave each community (here meaning Armenians, Kurds, and Turks) the right to create their own schools, publicly financed through taxes. The European Powers would enforce compliance.[8]

While the Ottoman government did agree to the plan, the onset of the war several months later made it a dead letter. Altering the demographic makeup of the provinces at the heart of the Mandelstam Draft was among the motives for the Armenian Genocide as it unfolded in the Ottoman Empire from 1915 to 1922. The rationale was that if Armenians were no longer concentrated in significant numbers—or were eliminated altogether—in those particular provinces, Western and Armenian calls for autonomy would be a nonissue after the war.[9] The process outlined in the 1913 Draft seemed to

have achieved implementation in the division of the Ottoman Empire as outlined by the Treaty of Se`vres (1920). That treaty acknowledged the establishment of the Republic of Armenia and the creation of Cilicia as a predominately Armenian French client state.

Elements of the Ottoman state and military resisted the occupation and division of the empire, a movement that culminated in what is remembered in modern Turkey as the Kurtulus¸ Savas¸ ı, or "War for National Salvation" (1919–22). Best characterized as a combined anticolonial and civil war for Anatolia, it pitted nationalist Turkish forces against Armenian, French colonial, and Greek armies. The conclusive Turkish victory prevented the division of Anatolia: France withdrew from Cilicia, evacuating the hundreds of thousands of displaced Ottoman Armenians who had been resettled there to camps in and around Aleppo and Beirut; the Republic of Armenia ceased to exist, and its residue was absorbed into the Soviet Union. The political reality created by the Turkish military victories was recognized first by the Treaty of Ankara (1921), sometimes called the Franklin-Bouillon Agreement, and then later the Treaty of Lausanne (1923). The latter included several provisions protecting non-Muslim religious minorities (it eschewed any ethnonyms, most notably "Armenian"), in particular property, religious rights, and communal education, but these fell far short of anything resembling political autonomy and, certainly, of ensuring a national home. Moreover, Turkey had become in practice a religiously, though not ethnically, homogeneous state as a combined result of the war, the Genocide, and then the League -administered exchange of populations with Greece; later, official Turkish policy prevented Ottoman Armenians from returning home. Those Armenians who remained in the new republic lived in small pockets in major cities or were isolated in tiny provincial towns, and they faced terrible forms of informal and formal discrimination.[10]

Mandelstam viewed these developments as the triumph of politics over law, which he also considered contrary to the spirit of the League of Nations: "Indeed, the attitude of the Powers toward Armenia appears to be an accidental and momentary deviation from the great principles of the Treaty [of the League of Nations]."[11] For him, the various humanitarian projects of the League on behalf of the Armenians through the early 1920s were evidence that while at the League's beginning it did not respond to the ardent hopes of Armenia, . . . since then, on the strength of the continual increase of its prestige and influence in the world, it has not ceased to raise its voice high in favor of this needlessly sacrificed nation, in other words, in favor of the triumph of rights [or law] over misguided politics.[12]

The humanitarian activities on behalf of the Armenians took on a certain urgency after the absorption of the Republic of Armenia in 1920 by the nascent Soviet Union, an urgency impelled by the sense that the moral authority of the League, in its commitment to international law as well as to idealism, had been compromised by what happened to the Armenians at

Lausanne, and that its future success in other fields hinged on rescuing, repairing, or perhaps just preserving what remained of the Armenian nation. As my discussions later in this essay of race and cultural assimilation show, this sense of mission implicated in the League's discourse emphasized the success of Christian civilization over putative Muslim barbarism on the one hand and of interwar racist ideologies on the other, which viewed the Armenians as white "Europeans" who needed protection from the masses of Semitic and Turkic Muslims among whom they were now living.

This sense of mission likewise stemmed from how the League understood the plight of the Armenians after the war. It viewed them not merely as civilian victims of war or survivors of massacres but rather collectively, as a nation that had faced (and continued to face) extermination. A consistent narrative of what the Armenians had endured emerged early in the League's history, based primarily on accounts by two diplomats: *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (1916), by Arnold J. Toynbee (1889–1975); and *Ambassador Morgenthau's Story* (1918), by Henry Morgenthau Sr. (1856–1946). The scientific nature of their reporting met the standards of proof and "fact-finding" on which the League—and the Secretariat in particular, constituted as a deliberative body—rested, and that narrative was reinforced throughout the period by "minority petitions" to the League but also by accounts provided by Armenian ecclesiastical leaders and organizations, including the Armenian National Delegation and the Armenian General Benevolent Union as part of their ongoing advocacy efforts.[13]

In sum, the League, and in particular its Secretariat, understood the cause of the Armenians in the most paternalistic terms possible. The Armenians were a stateless but "deserving" people, comprising primarily widows, orphans, and young women. The rescue of the Armenians was entwined with the success of the League itself on a number of levels. For some, these goals even defined the broader humanitarian purpose of the League, whose moral authority was at stake and depended on redressing the wrongs inflicted on the Armenians during the Genocide *and* as a consequence of postwar diplomacy.

League Humanitarianism and Armenian Communal Survival

The fact of Armenian statelessness in the interwar period meant that any relationship between Armenians, the Armenian "nation," and the League perforce fell outside its usual sphere of activity at the intersection of states and came instead under the rubric of humanitarianism.[14] As noted above, critical to this particular form of humanitarianism was the underlying resolve not just to ease the suffering of individual Armenians but also to prevent the further erosion of the Armenian nation by forestalling the effacement of that nation through dispersal and cultural assimilation. As these plans and programs unfolded during the League's existence, they registered changing attitudes about intervention—especially in the shadow of the British and French occupation of the Middle East—refugees, and the persistence of colonialism.

The Rescue Movement

Among the earliest acts of the League of Nations was the establishment of the Fifth Committee.[15] Its final report, *Deportation of Women and Children in Turkey, Asia Minor and the Neighbouring Territories* (1921), stands as one of the most comprehensive reckonings of the situation facing post-Genocide Armenians.[16] The poet and folklorist He´le`ne Vacaresco, who was the delegate from Romania, delivered it at the seventeenth plenary meeting of the League in September 1921. The committee's work was seen as a step toward implementing the 1920 Treaty of Se`vres between the victors of World War I and the Ottoman Empire, in particular Article 142 of the treaty, which vacated all conversions to Islam in the period 1914–18, presuming them to be coerced, and required the Ottoman Empire to cooperate with the League of Nations in the recovery of displaced people and generally to "repair so far as possible the wrongs inflicted on individuals in the course of the massacres perpetrated in Turkey during the war."[17] In addition, the League formed the committee as a response to agitation from the Women's International League for Peace and Freedom and similar groups, which equated the cause of displaced women and children with the repatriation of male prisoners of war.[18] In brief, the Rescue Movement was a loosely coordinated attempt by Armenian individuals and groups, the American Near East Relief, and later the League to recover Armenian women and children who had been taken or sold against their will during the Genocide and integrated with various levels of status into Muslim households, or forced to work in sweatshops, state factories, farms, or brothels.[19] The mass forced transfer of children and women was an integral part of the process of destroying the Armenians as a people.[20] This interpretation of the role of the kidnapping and sale of children and women during the Genocide was shared by League officials in the field, who had direct interaction with survivors, and those who viewed the situation from Geneva and European capitals. Near East Relief and other groups, and even individual families, "re-bought" those taken or rescued them by persuasion, force, or subterfuge, and they created a system of rescue homes in the region to which women and children could flee, and in which information about them would be collated and disseminated in the hope of achieving family reunification.

At the core of the Fifth Committee's report lay the conclusion that the Ottoman state as then constituted was incapable of or unwilling to address the situation, while Ottoman society itself either ignored or supported the practice. Among its proposals was a call to expand rescue through League intervention, including unrestrained license to inspect Muslim homes and institutions, with the backing of the military if necessary.[21]

League officials in Geneva and in the field, primarily in occupied Istanbul and French Mandate Syria (namely, Aleppo and Upper Mesopotamia), conceived this work as a humane act and drew analogies between their efforts and those of nineteenth-century abolitionists. From the modern humanitarian

perspective, the enslavement of these women and children had greater meaning: it was the obvious basic cause of their suffering, regardless of the actual material reality of the conditions in which they may have lived. It both confirmed the League's corporate sense of Ottoman society's rejection of modern legal and moral norms and justified the League's intervention on behalf of vulnerable populations and their rehabilitation. League experts and others also objected to the forced conversions and marriages that accompanied the transfer of the women and children. To them, the restoration of a proper racial order was at stake, alongside the prevention of any further mixing between "white" Armenians and "Asiatic" Turks. It is telling that there is no evidence to suggest that the League at the time entertained any concerns about Muslim women and children, primarily Kurds, in the same or similar conditions. Critical to understanding this choice of serving only Armenians was the consensus that they were the only ones who were stateless and completely rejected by any state at this time; by the same token, the League concluded that the Kurds and Turks should be the responsibility of the Turkish state, as constructed in both racial (Turk) and religious (Muslim) terms.

This need to serve the stateless explains some of the content of the work of Karen Jeppe (1876–1935), a former Danish missionary and the League's commissioner in Aleppo, who oversaw the rescue house in that city and the processing of thousands of young women and children.[22] Jeppe's understanding of why Armenian women and children should be located and rehabilitated also reflected her strong conviction that in the wake of the war, modern social reform in the West would be exported to the eastern Mediterranean. She expected that the League's modern humanitarianism would empower it as a moral agent of change and reverse the calamitous impact of the war on the Armenians as a people, rather than just provide immediate aid.[23] The humanitarian act transcended the bounds of a traditional relief project and was instead a key feature of restoring the very humanity of those rescued *and* their integrity as national (Armenian) subjects, and by extension society to a proper moral ordering:

> The standard of civilization of the Armenians . . . is on a higher level than that of those beings with whom the young people are forced to associate. Their race is far more developed, which will be most evident from the fact that the Armenian nation never could sink to Islam but sticked [*sic*] to the Christianity even [when] subjected to the most incredible sufferings . . . There are two things which attract these young people [religion and ethnic identification], even if it is not quite clear to their consciousness. The purer and stronger the character is, the more powerful the attraction. Weak or degenerated individuals yield more easily and become Mahometens [*sic*].[24]

While this may read like the traditional denigration of Muslims observed in missionary literature of the prewar period, it was somewhat different, because in this moment Jeppe's sense of religious identification was strongly bound

up with national identification and shared civilization. In other words, unlike missionaries of the nineteenth century, she was not working to convert the Armenians to her form of Protestant Christianity but rather actively supporting the integrity of their own traditional religion, which to her was part and parcel of their national identity and the basis for their humanity.

The sense that the rescue of Armenian women and children was essential to the survival of the Armenian nation and was its very symbol was encapsulated in a fiery speech given by Vacaresco: "You all know the story: women withering in their youth in the degrading languor of the harem, children torn from the bosom of their family and cast violently from one race into another, trained to serve those who are bent on the extermination of their own race."[25] Here as elsewhere familiar orientalist tropes are yoked to the logic of national survival, a rhetorical tool that proved extremely effective at the time.

Vacaresco's speech, the report, and other projects by the League all indicate that repairing the injuries caused by the war and the Genocide was an imperative that the League considered its mandate. Tellingly, the moral content of that decision by the international community in the form of the League had concluded that the Turks— again both an ethnic designation and a code for Muslims—were implicated in an ongoing crime against humanity and that their collective responsibility had placed them beyond the pale of civilization.

The evolving military situation on the ground soon rendered this grand moral vision moot. The proposed expansion of the Rescue Movement, which met fierce opposition from the rump Ottoman government and the Muslim elite of Istanbul, fell victim to the diplomatic fallout from the military victories of the Turkish military. Few if any rescues took place in the Republic of Turkey, and rescues in French Mandate Syria had ended by 1927. For the human rights theorist Barbara Metzger, the work of Jeppe at the rescue home in particular constitutes evidence of a practical implementation of human rights theory prior to the formal elaboration of that theory.[26] This observation is drawn from an anachronistic conclusion about how Jeppe saw her work. In imagining Jeppe as a proto–human rights activist, Metzger's discussion obscures the fact that Jeppe was not anticipating a future human rights regime; rather, her work was a manifestation of the basic terms of modern humanitarianism itself. Where Jeppe might have agreed in a general sense that her duty to humanity was universal, her own description of why she assisted Armenians but not other groups signals a profound particularity. For Jeppe, and more broadly for modern humanitarians, the purpose of humanitarianism was to end suffering; but equally important to them, practically and by choice, was the conviction that some people or groups were simply more eligible for and deserving of assistance than others. The object of humanitarianism in this case was not the universal but the particular.

The Nansen Passport

In 1922, as the international community was assessing the implications of the success of the Kemalist movement in Turkey, League High Commissioner for Refugees Fridtjof Nansen (1861–1930) received the Nobel Peace Prize. His laureate lecture, titled "The Suffering People of Europe," encapsulated the polar-explorer-turnedhumanitarian's distress over the unprecedented levels of suffering in the wake of World War I. In the course of the speech, he issued a humanitarian challenge that was simultaneously a pre´cis of the programs in which he was involved: "This is not the struggle for power, but a single and terrible accusation against those who still do not want to see, a single great prayer for a drop of mercy to give men a chance to live."[27]

At war's end, the League of Nations had charged Nansen with overseeing the repatriation of prisoners of war, primarily in Eastern Europe. He was among the first Western humanitarians to grasp the full extent of the unfolding Russian refugee crisis. War, revolution, and food shortages had displaced 1.5 million subjects of the former Russian Empire—Russians, Poles, Latvians, Ukrainians, Turkic Muslims, Jews, and Caucasian Armenians—as well as so-called white e´migre´s. With the redrawing of boundaries, the Soviet government passed legislation denaturalizing large portions of that displaced population, producing thereby a large and heterogeneous mass in various forms of statelessness. In particular it was his encounter with 120,000 Russian refugees in Istanbul that first indicated to Nansen the gravity of the situation.

With the collapse of the repatriation provisions of the Treaty of Se`vres, the multiple failures to establish an independent Armenian state, and the rise of Kemalist policies denying Armenians the right of return to their homeland and denaturalizing those living outside the borders of the newly constituted state, the survivors of the Armenian Genocide living in southeastern Europe and the Middle East became in effect stateless as well (1920–22). Not counting those Armenians who had emigrated to the United States or who were living in the Soviet Republic of Armenia, the League estimated the number of Armenians in this situation to be approximately 340,000, with roughly half living in refugee camps, orphanages, or shantytowns near the big cities of the Levant.

Nascent international aid organizations—sometimes, but not always, in concert with the League—were undertaking monumental relief work for these displaced populations. The American Relief Administration delivered food aid to Russia and the post-Ottoman eastern Mediterranean, as did Near East Relief. However, neither organization had the authority to address the legal status of displaced peoples.[28] Food, shelter, and sanitation were certainly critical to these displaced populations, but with the passage of time, the sense that these refugees were never going home grew, given that these populations faced legal or extralegal denationalization. The next-most pressing challenge was the lack of an internationally recognizable legal framework to deal with their statelessness in the war's immediate aftermath. As these stateless persons

lacked identity papers (or if they did possess them, these had been issued by states that no longer existed), they were perceived as an economic burden, a health risk, and a security threat to their host societies; equally they were vulnerable to expulsion, exploitation, or trafficking.

This precarious status prompted what has since become a question lying at the heart of modern humanitarianism: who is responsible for displaced and stateless peoples? For Nansen and others at the League, the answer suggested itself: there was an international responsibility to "do something" about refugees.[29] But the form this responsibility ought to take was a complex and vexing issue. It also prompted the reverse question, namely, whether this meant that as a refugee one had an individual right to protection by the international community. Clearly, however, notions of rights at that moment adhered more closely to national citizenship, and it is hard to identify with any certainty a recognizable legal body of rights outside that framework. In other words, as the underlying theory of the Nansen Passport regime showed, the individual's access to protection was predicated on that individual's membership in a specific national group rather than as an individual.

The international management of the refugee crisis prompted the establishment of the Office of the High Commissioner for Refugees, which eventually became the Nansen International Office for Refugees. Among its earliest acts was the creation of a League-administered travel document called the Nansen Passport, first for displaced subjects of the erstwhile Russian Empire in July 1922, and then for formerly Ottoman Armenians in May 1924. Fifty-four states agreed to recognize travel documents issued to Russians, and thirty-eight later also acknowledged those held by Armenians.[30] By May 1926, the League had further defined the refugee in accordance with Nansen's proposals, formalizing the eligibility requirements of the travel documents:

> The Conference adopts the following definitions of the term "refugees":
> Russian: Any person of Russian origin who does not enjoy or who no longer
> enjoys the protection of the Government of the Union of Socialist Soviet Republics and who has not acquired another nationality.
> Armenian: Any person of Armenian origin formerly a subject of the Ottoman
> Empire who does not enjoy or who no longer enjoys the protection of the Government of the Turkish Republic and who has not acquired another nationality.[31]

During the same interval, the United States Congress passed legislation extending refugee status to Ottoman Armenians.

The ideological and theoretical dimensions of the interwar refugee regime were further elaborated in the *Convention of 28 October 1933 Relating to the International Status of the Refugee*. Like the humanitarian efforts of the Rescue Movement, the language of the document is redolent with what appears to be the shibboleths of shared humanity and universality present

in Nansen's Nobel speech. Its preamble notes several aspirations:

Desirous of supplementing and consolidating the work done by the League of Nations on behalf of the refugees; Anxious to establish conditions which shall enable the decisions already taken by the various States with this object to be fully effective, and desirous that refugees shall be ensured the enjoyment of civil rights, free and ready access to the courts, security and stability as regards establishment and work, facilities in the exercise of the professions, of industry and of commerce, and in regard to the movement of persons, admission to schools and universities.[32]

But then the document shifts from the universal to the particular: "The present Convention is applicable to Russian, Armenian and assimilated refugees, as defined by the Arrangements of May 12th, 1926, and June 30th, 1928."[33] These measures taken at the League confirm what the term "refugee" meant at that moment in the evolving framework of international humanitarian law: that is, "a refugee is a member of a group that has no freedom of international movement because its members have been effectively deprived of the formal protection of their government."[34] And the only states to which this applied were the former Ottoman Empire (functionally the Republic of Turkey) and the Soviet Union. What is also important is that the definition turned exclusively on state protection and not on the kinds of conditions that tend to inform contemporary definitions of the refugee, and certainly not on any acknowledgment of the human rights of the refugee.[35] With these distinctions in mind, it is critical to avoid conflating our understanding of the limited nature of the measures taken to care for and manage vast populations of refugees in the post-Ottoman Middle East and post-Imperial Eastern Europe with the kinds of refugee policies that took shape after 1948.

It was precisely the inherent and intentional limitation of the Nansen Passport that rendered it appealing to League members. The Nansen Passport promised to free host countries of the social and economic burden of sheltering refugees by allowing the free flow of their labor, as well as the mechanism of the market and liberal economics to ameliorate or improve their condition. The document, issued by member states, was basically a travel document that provided minimal anthropometric data, a photograph, information about place of origin, date, and place of issuance. Visas, entry stamps, and the like could be affixed to it. According to the international agreements worked out between the League and member states, holders of the document had the ability, *not the right*,to(1) travel from their place of refuge to a second country, generally in search of work, without the fear that they would not be able to return to their country of refuge, and without refoulement; and (2) possibly move on to a third country.[36] For the countries through which the refugees circulated, the documents constituted a de facto temporary residence permit—far less than citizenship—which meant, among other things, that refugees could be easily deported in times of economic

stress or in the face of political upheaval. Nevertheless, the extension of the ability to travel established for Armenian refugees a modicum of legal status at the intersection of states and at the behest of an international organization. This meant, however, that in a narrow window of activity the League had become a virtual state for refugee Armenians. In retrospect, that act provided a modicum of dignity in the sense suggested by Nansen in his Nobel lecture, but it also provided a way for Armenians to participate in economic (though not political) structures with relative ease. It allowed them to regain some control over their own lives, letting them connect to the "market" with recourse to some social and legal guarantees.

Onnig Isbenjian's Nansen Passport and its visa stamps (fig. 2) tell his story as a refugee. It confirms that Armenians from the Ottoman Empire could make a successful transition to Western Europe and beyond, where they often, but not always, managed to become naturalized citizens. Born in Izmir in 1907, Isbenjian was issued a passport by Belgium, which faced severe labor shortages after the war. He used it to travel to Great Britain and then eventually to Manhattan, where he attended Columbia University. He died in 1988. Nevertheless, as Michael Barnett concludes of the inherent weakness of the Nansen Passport and the work of the High Commission: "It was wholly dependent on states to carry out its recommendations; when states did not want to cooperate, little happened."[37]

What the humanitarian practice of the Nansen Passport brings into stark relief about the interwar refugee regime, and the level of the League's commitment to Armenians in particular, is how limited it was in its reach. Efforts to expand its coverage to other stateless refugees, including Jewish refugees in Romania and Roma and Hungarians scattered throughout Europe, generally failed. Before 1938 the only groups to receive recognition similar to the Armenians and Russians were Assyrian and Chaldean refugees in Syria and Iraq. In the case of those European groups considered for the extension of this kind of protection, the affected European states made the argument that they had not been legally denationalized, despite their inability to benefit equally from citizenship in those same European states in which they resided. This was, of course, also a result of the kind of ethnicity and location of the European refugees.

Pointedly in this regard, it was easier, from the perspective of colonial mandate authorities in the Middle East, to make room for non-Muslim/non-Arab refugees as a way to alter demographic realities in favor of their style of rule. In the Levant, the Nansen Passport became less relevant as Syrian and Lebanese citizenship was extended to Armenian residents by 1928, whereupon Armenian men voted in that year's constituent elections. Since the Nansen Passport was generally not extended to new groups of refugees, the Nansen Office for Refugees turned its attention to refugee development schemes, microcredit, and educational programs. Nansen Passports continued to be used in Europe through World War II.

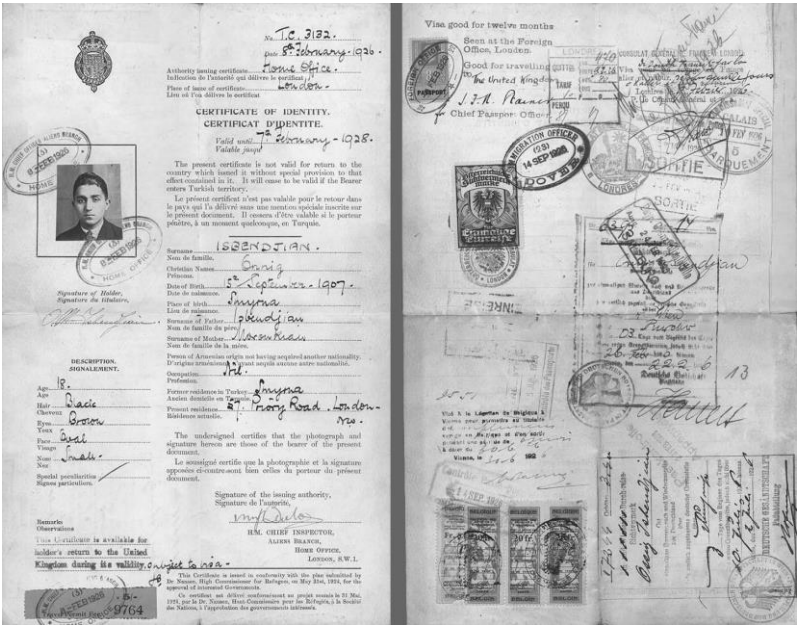

Fig. 2: Interior of Onnig Isbendjian's Nansen Passport, issued in London in 1928 and used for travel to Belgium and Germany. Note the description of the travel document as ''in conformity with the plan submitted by Dr. Nansen, High Commissioner for Refugees'' in the lower left quadrant of the first image. Source: Zohrab Center Digital Collection.

As much as Nansen had hoped to restore dignity to refugees through the League's policies, the passports themselves bear witness to the moral and ethical vacuity (even uselessness) of the interwar refugee regime. This was not an intervention on behalf of political grievance or on the basis of justice claims. The Nansen Passport made no provision for the refugees to have any ability to act politically in any arena. It provided states with a reservoir of controllable workers deprived of any ability to claim political agency or civil rights; thus they could expect no legal protection from host countries, and the host countries had no binding obligations to them of any kind.

Moreover, the use of this humanitarian-bureaucratic tool relieved countries like Turkey of their responsibility to their own citizens-made-refugees. In the case of the Armenians, the Nansen Passports they received were valid for much of the world at that moment, yet with the exception of their own homeland. These Nansen Passports constituted an early international juridical notice of the permanence of their exile.

"Final Settlement"

The largest portion of Armenian Genocide refugees was concentrated in and near the major cities of the Arab eastern Mediterranean, Aleppo and Beirut in particular. As the discussion of the Nansen Passports indicates, by the mid-1920s it had become clear that returning home to Anatolia was no longer an option for most Armenian refugees. Immigration to Soviet Armenia had some appeal and was implemented on a limited scale; the League's Nansen Office explored developing, in cooperation with the Soviet government, large-scale programs aimed at transforming it into the Armenian national home. However, the bulk of survivors in the Middle East preferred either to stay or emigrate in search of better economic opportunities in Western Europe and North and South America.

The French Mandate was an invention of the League of Nations. However, the establishment of the French Mandate did not anticipate the massive flow of Armenian refugees to the states of the Levant. As the relationship between the League of Nations and the French Mandate evolved, the treatment of Armenians became increasingly important. This is apparent in the fact that the League closely monitored the way Mandate authorities implemented its Armenian policies, and in the fact that France used the treatment of the Armenians to demonstrate to the League and to its own public its commitment to colonial-humanitarian responsibilities. In internal discussions preserved in the French archives, however, French colonial officials increasingly came to view the Armenian refugee population in Syria and Lebanon as a community that was vulnerable to political exploitation, due to its dependent and precarious status, and which thus could be instrumentalized as a useful adjunct to colonial rule. The basic organizing principle of French politics in Syria was the identification of a cross-confessional constituency within urban society—Muslim, Christian, and Jewish—that was unwilling for various and distinct reasons to support Arab nationalist claims made by the traditional Sunni elite in the country.[38] The Armenians fit neatly into that construct, and in the electoral politics of the 1920s and early 1930s they were reliably antinationalist in their voting behavior.[39]

This process of alignment was shaped also by the League and its concerns that the Armenians be settled in a way that prevented their full assimilation with the Arab population.[40] In many ways, this international sanction for the persistence of cultural heterogeneity was among the few remaining residues of the League's original project for the repair and preservation of the Armenian nation. In part, "separateness" was accomplished through the establishment of agricultural installations along the Turkish border and in the province of Alexandretta.[41] But by far the most ambitious scheme was the transformation of entire refugee camps on the outskirts of Beirut and Aleppo into modern neighborhoods and the making of Armenian refugees into a respectable urban middle class. As the French high commissioner Henri

Ponsot (1877–1963) explained in 1936,

One must lend support to the real distress, which this situation [the status of refugees] creates. This is what has been done in Syria and Lebanon. This has been brought under control in material terms through loans of money, and in moral terms by a human welcome which has allowed them to acquire citizenship in the country which has opened its doors to them. It is necessary to help the refugees primarily to establish them permanently. This is what the goal is. *With the Armenians, what one fears is that as soon as they have a little savings, they will wish to go elsewhere.* This must be avoided, and to avoid it we must make of them smallproperty owners, of a house, of land or of a field. This task is underway: what has been done in the Levant towards this goal *does honor to the League of Nations.*[42]

The implementation of the plan included the purchase of land, the construction of homes of which the ownership was transferred to the refugees, the employment of refugees in government jobs, professional apprenticeships, and the provision of small-business and agricultural loans. Armenian organizations, Near East Relief, and other aid organizations also participated through League coordination. As these suburbs took shape, the 1936 Nansen Office report to the League acknowledged that these new neighborhoods had transformed "Aleppo and Beyrouth from Oriental into modern cities."[43]

Fig. 3: A new home for a refugee family under construction, ca. 1930. Note the electrical service and the windows facing onto the street, both emblematic of the modern nature of this building project. Source: Armenian General Benevolent Union Nubarian Library in Paris, France.

By the end of the first stage in the process of settlement (1936) in Aleppo, 2,061 new homes had been built, housing some 3,000 families, or over 15,000 people. The homes were semidetached or attached, and they had plumbing and electricity when this was still relatively rare in the rest of the city (fig. 3). Similar projects were undertaken in Beirut, Alexandretta, and Greece.[44] In addition, new churches and schools were built or older structures remodeled for new purposes, including the building that would become the Karen Jeppe School mentioned at the beginning of this essay. The Nansen Office opened welfare bureaus throughout the neighborhoods. The visitor to contemporary Aleppo is still struck by the form of suburban Armenian neighborhoods like Midan, which the Armenians call Nor Giwgh, "New Town." The district's wide avenues and its straight streets, the ubiquitous use of Armenian signs, and the sounds of Turkish and Armenian instead of Arabic mark it as a unique space and furnish evidence of the communal survival of a distinct Armenian community in Syria.

Nonetheless, the protection and promotion of a distinct Armenian community during the French Mandate had the intended effect of creating a section of the population that, as noted above, would support French rule and oppose Arab nationalist aspirations; of course, this policy had the added consequence of creating the Armenians as a subject population who were seen by the majority—and saw themselves—as not-quite-Syrians.

Conclusion

The creation of an independent Armenian state had been a significant cause for governments and the general public that created the League of Nations, and Armenians had been constructed in the humanitarian imagination of many Western Europeans as perhaps the definitive "deserving" oppressed people in the early history of the League. However, the facts on the ground in the Middle East forestalled the creation of an Armenian nation-state in the homeland of the Armenians. Genocide, denationalization, and expulsion changed the demographic reality in Anatolia to the point that in the interwar period such a home was only aspirational, and while it may have made some sense legally or even morally, it had no real chance of success. This reality challenged the League's self-appointed role of setting the world aright in the wake of the war, as well as the implementation of a system of international laws and global norms, with its attendant moral high ground.

The absence of a state through which to act on behalf of the Armenians led the League to vest its efforts for Armenian communal survival in modern humanitarianism. In the process it expanded the scope and reach of humanitarianism itself. The new practices that were employed to care for the Armenians, including programs for rehabilitation, travel documentation, and resettlement, defined the very nature of humanitarianism in this era. Equally emblematic of this moment was the manner in which the humanitarian imagination incorporated dominant beliefs about nation and ethnicity—often couched in racist terms—into the characterization of suffering. Recognizing

the extent to which nationalism, ethnocentrism, and race-thinking shaped the definition of suffering and the humanitarian response indicates the difficulty of reconciling interwar humanitarianism's emphasis on notions of shared humanity and universalism with the reality of its implementation. As aspects of this form of humanitarian practice have persisted into the postwar era, understanding these links and how they have and have not been challenged sits at the center of any attempt to write the history of modern humanitarianism. A fundamental question to pose of this history is when, or even whether, it emerged from the paradigmatic shadows of nation and race.

By the same token, interwar humanitarianism challenged neither the dominance of the rights of states and their sovereignty—as exemplified by the Nansen Passport regime—nor the basic forms of oppression and unequal relations of power inherent to late colonialism, as in the case of the Rescue Movement and the settling of refugees in French Mandate Syria and Lebanon. The connection between humanitarianism and the rhetoric of colonial justification, indeed the entire edifice of the League of Nations mandate system, suggests that interwar humanitarianism breathed some new life into that increasingly moribund institution. Still, echoes of the relationship between humanitarianism, colonialism, and nationalism clearly persist in the cruel logic inherent to the other eastern Mediterranean refugee crisis of the first half of the twentieth century. The preservation of post-Holocaust European Jewish identity (among other goals) achieved its success through a colonial project that in turn created the Palestinian diaspora, which has faced multigenerational statelessness. It is no coincidence that the international response to Palestinian dispossession—perhaps only until the 1990s—resembled the interwar humanitarian practices employed on behalf of the Armenians: ad hoc travel identification documents that stopped short of citizenship; the maintenance of separateness through vast urban refugee camps; and limited emigration to the West of those Palestinians with access to education and capital, while those without often exist at the very margins of the states where they live, and usually without the benefit of full citizenship.

With these observations in mind, how can we explain why the League's humanitarian discourse on the treatment of refugees, women, and minorities seems to come so close at times to asserting the role of individual human rights in the practice of humanitarian assistance? This is especially significant because, in retrospect, these projects appear to some observers to have laid the groundwork for contemporary elements of modern human rights law and action, particularly for refugees.[45]

As this essay shows, the interwar understanding (operative for most of the twentieth century) of why certain categories of people should or should not receive humanitarian assistance often had very little if anything to do with the protection or promotion of their human rights per se and instead usually had more to do with their ethnicity, religion, citizenship, and utility to states and ideologies. In this sense, a too-early integration of questions of human rights

into the history of humanitarianism deforms rather than informs our understanding of both concepts. It can also obscure what is most interesting and provocative about modern humanitarianism, in particular what its history—when examined without being instrumentalized for the history of human rights—can reveal about the early twentieth-century understanding of concepts like shared humanity (and inhumanity); the construction of difference across the colonial divide; and the problem of empathy in a world in which media, emigration, colonialism, and commerce had transformed the very roots of those concepts.

Still, by the late 1930s ideas about universal human rights and humanitarianism were being floated by League-affiliated organizations, including Andre´ Mandelstam's own Institut de droit international, where he served as *rapporteur* for the protection of the rights of man and citizen and of minorities. Daniel Whelan, for example, argues that Mandelstam's work at the Institut contributed to the conceptual framework for the American contribution to the Universal Declaration of Human Rights. Moreover, Mandelstam clearly identified a series of minimum rights—life, liberty, and later conscience—to which a citizen of a state is entitled from that state, or perhaps more accurately what the state cannot interfere with. In the years before the outbreak of World War II, Mandelstam even suggested that if states failed to protect these rights they risked military "humanitarian intervention."[46]

All of this calls into question how the "rights talk" that emerged at the edges of League discourse around humanitarianism subsequently moved to the center of the formulation of human rights instruments and treaties at the United Nations. Perhaps the element of interwar humanitarianism most relevant to this question is the evolving definition of the "refugee." But what the discussion of the Nansen Passport confirms is that the theory and practice of interwar refugee assistance exhibits a substantial difference from the contemporary refugee regime. In my thinking, the critical turn in this discussion is found in the move away from identifying collective denationalized populations as refugees eligible for assistance, toward conceptualizing the refugee as an individual victim of intolerance, tyranny, or oppression, whose circumstance are made more miserable because of war, revolution, or conflict. A poignant example of this shift is seen in Hannah Arendt's brief 1943 essay "We Refugees," in which she laments the status of the individual refugee as a *human being* in the face of systems and ideologies that can no longer (or were never intended to) protect them. As this line of argument expanded in her work, it would form the basis of her concept of the "right to have rights." Tellingly, in her case, she would not have qualified as a refugee under any established refugee convention at the time of her humanitarian rescue by the U.S. diplomat Hiram Bingham and the journalist Varian Fry, a rescue that took place outside any international legal framework.

Clearly, it is possible to find individuals and groups within the working

environment of the field of humanitarianism who were engaged in forms of struggle, political and otherwise, on behalf of universalizing individual rights and limiting the sovereignty of states. It is precisely this struggle on the part of individuals within and around the League of Nations that sheds light on the evolving frustration many had with the scope of interwar humanitarianism, the multifaceted failures of the limited refugee regime, and the collapse of the haphazard system of group rights that emphasized membership in national communities. Human rights as they emerged at the time of the writing of the Universal Declaration in the 1940s were in part a response to those failures. These basic question about the origins of human rights discourse and policy during World War II—and even before, in the late 1930s—should be seen as a starting point for the contemporary study of human rights history.

Finally, the humanitarian work of the League of Nations did play an ambiguous and ambivalent though critical role in the interwar survival of Armenians and an Armenian community. Its programs transformed the lives of hundreds of thousands of individual Armenians, enabling some to exert limited agency over their own futures. Like the memory of betrayal evoked by the map of Wilsonian Armenia, for many Armenians the relics of the League's work on their behalf—rescue homes, Nansen Passports, and the refugee neighborhoods—are important milestones in their own and their families' stories of survival.

NOTES

This essay is based on a paper delivered at the conference "Towards a New History of the League of Nations," held August 23–25, 2011, at the Graduate Institute, Geneva, Switzerland. I thank Mark Toufayan for his help in understanding some elements of French legal thought. Portions of this paper were delivered at the 2010 Annual Meeting of the Middle East Studies Association, during which I benefited from the comments of Benjamin Thomas White; at the workshop Humanitarianism to Human Rights, Stanford University, June 1, 2012; and at the September 27, 2012, meeting of the Tufts University seminar series "Exploring the History of Humanitarianism and Development," hosted by Heather D. Curtis, David Ekbladh, and Peter S. Uvin. I thank Heghnar Watenpaugh, Davide Rodogno, J. P. Daughton, Priya Satia, and Joel Benin. I am equally grateful for the assistance of *Humanity*'s anonymous readers and its editor, Samuel Moyn.

1 Donald Bloxham explores the gradual shift in support of the Great Powers away from Armenia toward the successor state of the Ottoman Empire, Kemalist Turkey, and its territorial ambitions and desire for regional influence. See Bloxham, The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians (Oxford: Oxford University Press, 2007). On the larger history of the Armenian Genocide, see recent work by Raymond Ke´vorkian, The Armenian Genocide: A Complete History (London: Tauris, 2011); Taner Akc¸am, The Young Turk's Crime against Humanity (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2012); Fuat Du¨ndar, Crime of Numbers: The Role of Statistics in the Armenian Question, 1878–1918 (New Brunswick, N.J.: Transaction, 2010); Ugur U¨mit U¨ngor, The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950 (Oxford: Oxford University Press, 2011); U¨ngo¨r and Mehmet Polatel, Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property (London: Continuum, 2011); Fatma Mu¨ge Goc¸ek, The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era (London: Tauris, 2011).

2 See Lloyd E. Ambrosius, "Wilsonian Diplomacy and Armenia: The Limits of Power and Ideology," in America and the Armenian Genocide of 1915, ed. Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 1131–45.

3 Jules Pam et al., Scheme for the Settlement of Armenian Refugees: General Survey and Principal Documents, publication of the League of Nations, C. 699.M. 264. 1926. IV.

4 The archive of the Armenian National Delegation is held, in part, at the Nubarian Library in Paris. The Delegation was dominated by the Armenian General Benevolent Union, which through the course of the interwar period cooperated with the League of Nations as a quasi-state in terms of representing diasporan Armenian interests, but also as the primary collaborator in resettlement and educational projects. See Raymond Ke´vorkian and Vahe´ Tachjian, eds., The Armenian General Benevolent Union: One Hundred Years of History, trans. G. M. Goshgarian, 2 vols. (Cairo: AGBU Central Board, 2006).

5 A recent example of this failure to employ local languages in the history of a League of Nations foray into the Middle East is Sarah Shields, Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II (New York: Oxford University Press, 2011).

6 Andre´ Mandelstam, La Socie´te´ des nations et les puissances devant le proble`me arme´nien (Paris: Pe´done, 1926), 322 (emphasis original).

7 For a recent history of the European perspective on "humanitarian intervention" in the Ottoman Empire, see Davide Rodogno, Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914 (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2012).

8.Ke´vorkian, Armenian Genocide, 155.

9.Du¨ndar, Crime of Numbers, 103–4.

10. Levon Marashlian, "Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920–1923," in Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, ed. Richard Hovannisian (Detroit: Wayne State University Press, 1998), 113–46.

11. Mandestam, Socie´te´ des nations, viii.

12. Ibid.

13. See, for example, Archives of the League of Nations, United Nations Organization, Geneva (hereafter ALON-UNOG) C.508.1929, "Protection of Minorities in Turkey." In this complaint, the Armenian Patriarch of Cilicia, Paul Terzian, describes at length attacks on Armenians in southeastern Anatolia, including the extrajudicial execution of an Armenian Catholic priest. The penultimate sentence of Terzian's note is suggestive of how these attacks were understood as an assault on the Armenian national community: "Nous sommes dans l'espoir que la Socie´te´ des Nations, par sa haute Intervention, pourra obtenir justice des attentats et des spoliation dont sont victimes les Chre´tiens, et ame´liorer la condition des e´paves survivantes de notre Nation en Anatolie."

14. For a largely narrative account of the League's activities based on a close reading of the archive, see Dzovinar Ke´vonian, Re´fugie´s et diplomatie humanitaire: Les acteurs europe´ens et la sce´ne proche-orientale pendant l'entre-deux-guerres (Paris: Publications de la Sorbonne, 2004).

15. Much of the following discussion is drawn from Keith David Watenpaugh, "The League of Nations' Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920–1927," American Historical Review 115, no. 5 (2010): 1315–39.

16. ALON-UNOG, 12/15998/4631, Deportation of Women and Children in Turkey, Asia Minor, and the Neighbouring Territories: Report Presented by the Fifth Committee, Geneva, September 21, 1921.

17. "Article 142," in Treaty of Peace with Turkey: Signed at Se`vres, August 10, 1920 (London, 1920).

18. Writing to the League in May 1920, the suffragist Helena Swanwick suggested, "This question [of] the enslavement and dishonouring of women and children all over the East as a result of the war is one which might well be taken up by a special Commission of the League of Nations upon which women of standing in the East would be found to take an active part." ALONUNOG, 638 12/4631/647, H. M. Swanwick to Robert Cecil, May 20, 1920. Writing to the League a few years later, Emily Robinson, secretary of the Armenian Red Cross and Refugee Fund of Great Britain, asked, "Will you also kindly represent the intense bitterness of feeling that has been fostered on many sides owing to the fact that many scores of thousands of Armenian women and children are still detained in Moslem houses, where they have been captive since 1915. The Armistice with Turkey provided for the release of 'all prisoners of war.' Only the men were released and the terms of the Armistice as regards women have not been carried out . . . The present state of things is hazardous in the extreme to the cause of peace in the East besides being a scandal and a disgrace to the civilization of the 20th century." ALON-UNOG, R 1763 48/25899/38147, letter from Emily Robinson, secretary of the Armenian Red Cross and Refugee Fund (Great Britain), September 28, 1924.

19. On accounts of early rescue efforts and attempts at reintegration by Armenian organizations, see Vahe´ Tachjian, "Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide," Nations and Nationalism 15, no. 1 (2009): 60–80.

20. See my discussion of the integral role of transfer in the genocide of the Ottoman Armenians in Keith David Watenpaugh, " 'Are There Any Children for Sale?' Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915–1922)," Journal of Human Rights 12, no. 3 (2013): 283–95.

21. For a broader discussion, see Watenpaugh, "League of Nations' Rescue."

22. For a comprehensive description of the rescue movement in Aleppo, see Vahram L. Shemmassian, "The League of Nations and the Reclamation of Armenian Genocide Survivors," in Looking Backward, Moving Forward, ed. Richard G. Hovannisian (New Brunswick, N.J.: Transaction, 2003), 81–111.

23. Karen Jeppe, "Account of the Situation of the Armenians in Syria and of My Own Work amongst Them from the 1st of May til the 1st of September 1922" (enclosure in ALON-UNOG, Records of the Nansen International Refugee Office, 1920–1947), 18.

24. Ibid., 15.

25. Deportation of Women and Children, 360.

26. Barbara Metzger, "The League of Nations and Human Rights: From Practice to Theory" (Ph.D. diss., University of Cambridge, 2001).
27. See http://nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1922/nansen-lecture.html (accessed September 20, 2012).
28. James L. Barton, Story of Near East Relief, 1915–1930: An Interpretation (New York: Macmillan, 1930).
29. Michael Barnett, Empire of Humanity: A History of Humanitarianism (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2011), 88–89.
30. League of Nations, Arrangement Relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees, June 30, 1928, League of Nations Treaty Series, vol. 89, no. 2005.
31. League of Nations, Arrangement of 12 May 1926 Relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees, League of Nations Treaty Series, vol. 89, no. 2004.
32. League of Nations, Convention Relating to the International Status of Refugees, October 28, 1933, League of Nations Treaty Series, vol. 159, no. 3663, available at http://www.unhcr.org/ref world/docid/ 3dd8cf374.html (accessed June 22, 2012).
33. Ibid.
34. James C. Hathaway, "The Evolution of Refugee Status in International Law, 1920–1950," International and Comparative Law Quarterly 33, no. 2 (1984): 353.
35. "It does not provide for equal treatment with citizens in regard to labor permits, social security, taxation, and other matters, but an Arrangement of June 30, 1928, recommends favorable treatment for the refugees in regard to these matters." Louise W. Holborn, "The League of Nations and the Refugee Problem," Annals of the American Academy of Political and Social Science 203 (1939): 126.
36. Ibid.
37. Barnett, Empire of Humanity, 89.
38. See Keith David Watenpaugh, Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism and the Arab Middle Class (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006), 211–308 passim.
39. Ibid.
40. Keith David Watenpaugh, "Towards a New Category of Colonial Theory: Colonial Cooperation and the Survivors' Bargain—The Case of the Post-Genocide Armenian Community of Syria under French Mandate," in The British and French Mandates in Comparative Perspective, ed. Nadine Me´ouchy and Peter Sluglett (Leiden: Brill, 2004), 597–622.
41. MAE, Nantes, Fonds Unions Internationales 2e`me versement, no. 1902, "Rapport de
M. B. Nicolsky sur l'oeuvre d'e´tablissement de re´fugie´s arme´niens en Syrie," June 30, 1936.
42. MAE, Nantes, Fonds Beyrouth, carton 575, "Comite´ de secours aux refugie´s arme´niens, Proce`s-verbal," June 24, 1931 (emphasis added).
43. "Rapport de M. B. Nicolsky." See also Raymond Ke´vorkian et al., eds., Les Arme´niens, 1917–1939: La que´te d'un refuge (Beirut: Presses de l'Universite´ Saint-Joseph, 2006).
44. "A total of 36,016 refugees were settled in 5,576 houses and 1,090 refugees installed in five large agricultural colonies by the end of December 1937." Holborn, "League of Nations and the Refugee Problem," 128.
45. See Dzovinar Ke´vonian, "Question des re´fugie´s, droits de l'homme: E´le´ments d'une convergence pendant l'entre-deux-guerres," Mate´riaux pour l'histoire de notre temps 72 (2003): 40–49. See also Eric D. Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions," American Historical Review 113, no. 5 (2008): 1313–43.
46. Daniel Whelan, Indivisible Human Rights: A History (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010), 50–51; Jan Herman Burgers, "The Road to San Francisco: The Revival of the Human Rights Idea in the Twentieth Century," Human Rights Quarterly 14, no. 4 (1992): 451–54.

هرودوت

ا. آپاهونی

هرودوت نخستین تاریخ‌نگار یونانی‌زبان است که آثارش تا زمان ما باقی مانده‌است. برخلاف نویسندگانی که در آغاز کتاب خویش به شرح زندگی خود می‌پردازند، هرودت در ابتدای کتاب خود به این جمله ساده بسنده کرده است که «هدف هرودوت هالیکارناسی از ارائه نتایج پژوهش‌هایش در این‌جا آن است که گذر زمان، گرد فراموشی بر کارهای آدمیان و دستاوردهای بزرگ یونانیان و بربرها ننشاند و به‌ویژه علت درگیری‌های این دو قوم روشن شود]».[۱] اطلاعات ما درباره زندگی او بسیار متأخر است که عمدتاً از دو مقاله دانش‌نامه بیزانسی سودا گرفته شده‌است. بر پایه این منبع، هرودوت در هالیکارناس متولد شده بود و در سال ۴۴۴ پیش از میلاد به تروئی در جنوب ایتالیای امروزی مهاجرت کرد که احتمال داده می‌شود در همانجا نیز درگذشته باشد.

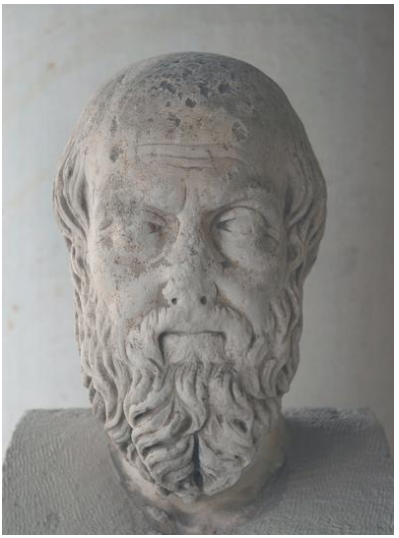

نیم تنه ی هرودوت، قرن ۲ میلادی، کپی شده از روی نمونه اصلی یونانی، این مجسمه اکنون در موزه آگورا آتن نگه داری می شود **Agora Museum in Athens** عکاس **Giovanni : Dall'Orto, November 9 2009**

با آنکه هرودوت اکثر عمرش را در جهان یونانی گذرانده، ولی از آنجا که زادگاهش در نخستین سال‌های زندگی وی تحت استیلای ایران بوده، با فرهنگ ایرانی نیز آشنا شد. گرچه با زبان فاتحان سرزمینش آشنا نبود ولی این فرصت برایش پیش آمد که از قوانین، مذهب و فرهنگ آن‌ها آگاهی یابد. این آشنایی با فرهنگ‌های یونان و ایران، او را با قدر و منزلت‌شان آشنا ساخت و سبب شد که درباره دشمنان یونان، قضاوتی منصفانه داشته باشد.

هرودوت برای نوشتن کتابش از شیوه تاریخ‌نویسی روایی استفاده کرده است. به این معنا که از بین روایت‌های مختلف، تنها روایتی را ذکر کرده که می‌پنداشته از دیگر روایت‌ها صحیح‌تر است؛ منبع و سرچشمه این روایت‌ها نیز غالباً شنیده‌های شفاهی او بوده‌اند. گرایش‌های سیاسی و مذهبی هرودوت نیز در

تاریخ‌نگری و همچنین تاریخ‌نگاری او دخالت داشته‌اند؛ چنانکه گرایش او به پریکلس و آتن باعث شده بود تا وقایع مرتبط با آتن را به سود آتنی‌ها ثبت کند و هرگاه مطلب یا گزارشی را درباره آنچه مورد پسند خود بود می‌شنید ولی به درستی آن باور نداشت، به تحلیل آن گزارش می‌پرداخت ولی این ریزبینی و تحلیل را در مواردی که احساسات مذهبی یا ملی او را جریحه‌دار نمی‌کند، نمی‌بینیم و هرجا که گزارش‌های او با مصلحت آتنی‌ها منافاتی نداشت، بی‌طرف بود ولی هرگاه منافع آتن در میان بود، هر گزارشی، ولو سخن‌های بیهوده را می‌پذیرفت. از نظر مذهبی نیز به خدایان و الهه‌های یونانی اعتقاد داشت و مشیت الهی را حاکم بر تاریخ می‌دانست.

پیشینه خانوادگی و محیط زندگی هرودوت نیز در تاریخ‌نگاری و تفکر تاریخی او موثر بوده است. عموی هرودوت، شاعر و سیاست‌پیشه بود؛ او در ۹ هزار بیت به شرح پهلوانی‌های هراکلس پرداخته و در هفت هزار بیت حماسه کوچ ایونی‌ها را سروده بود که در کتاب هرودوت نیز بارها به این موضوعات پرداخته شده است.

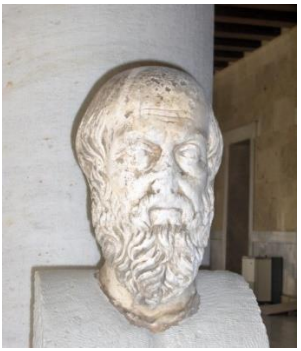

نیم تنه ی هرودوت، قرن ۲ میلادی، کپی شده از روی نمونه اصلی یونانی، این مجسمه اکنون در موزه آگورا آتن نگه داری می شود **Agora Museum in Athens** عکاس **Giovanni : Dall'Orto, November 9 2009**

زندگی هرودوت

هرودوت، که در زبان یونانی هرودوتوس **(Herodotus)** به معنای آفریده و داده هرا خوانده می‌شود، کهن‌ترین تاریخ‌نگار یونانی‌زبان است که کتابش *تواریخ* تا زمان ما باقی مانده است. برخلاف نویسندگانی که در آغاز کتاب خویش به شرح زندگی خود می‌پردازند، هرودت در ابتدای کتاب خود به این جمله ساده بسنده کرده است که «هدف هرودوت هالیکارناسی از ارائه نتایج پژوهش‌هایش در این‌جا آن است که گذر زمان، گرد فراموشی بر کارهای آدمیان و دستاوردهای بزرگ یونانیان و بربرها ننشاند و به‌ویژه علت درگیری‌های این دو قوم روشن شود.» اطلاعات ما درباره زندگی او بسیار متأخر است که عمدتاً از دو مقاله *دانش‌نامه بیزانسی سودا* گرفته شده است. بر پایه این منبع، هرودوت در هالیکارناس متولد شده بود و در سال ۴۴۴ پیش از میلاد به تروئی در جنوب ایتالیا مهاجرت کرد که احتمال داده می‌شود در همانجا نیز درگذشته باشد].[۴] [خانواده هرودوت از اشراف این منطقه بودند و به همین دلیل، وی از زندگی مرفهی برخوردار بود. اما به واسطه اوضاع نابسامان شهر و برخی علل سیاسی، به ترک موطن خود و سفر به جزیره ساموس در یونان ناچار شد].[۵]

با آنکه هرودوت اکثر عمرش را در جهان یونانی گذرانده، ولی از آنجا که زادگاهش در نخستین سال‌های زندگی وی تحت استیلای ایران بوده، با فرهنگ ایرانی نیز آشنا شد. گرچه با زبان فاتحان سرزمینش

آشنا نبود ولی این فرصت برایش پیش آمد که از قوانین، مذهب و فرهنگ آن‌ها آگاهی یابد. این آشنایی با فرهنگ‌های یونان و ایران، او را با قدر و منزلت‌شان آشنا ساخت و سبب شد که درباره دشمنان یونان، قضاوتی منصفانه داشته باشد.

پیشینه تاریخ‌نگاری در یونان باستان

تا پیش از سده پنجم پیش از میلاد، از نظر تاریخ‌نگاری و ثبت وقایع، یونانیان فقط اشعار حماسی و سرودهای اساطیری را می‌شناختند و با نگارش وقایع و رویدادها، سالنامه حوادث و جدول وقایع آشنا نبودند و اساساً در این دوره یونانیان خط نداشتند].[۷] ظاهراً نخستین فردی که به بررسی انتقادی تاریخ یونان پرداخت و سعی کرد تاریخ را از اسطوره جدا کند، هکاته بود. وی در کتابی تحت عنوان *شجره‌نامه‌ها*، سرگذشت خدایان و قهرمانان یونان را به ترتیب تاریخ توضیح داده است. هرچند او در این اثر نسل خود را بعد از ۱۶ نسل به یک موجود خداگونه می‌رساند، اما سعی داشته روایتی واقع‌بینانه از اساطیر ارائه دهد.

در سده پنجم پیش از میلاد، در دوره‌ای که به عصر طلایی یونان مشهور است، شعر و درام به اوج کمال خود رسیده بود و نثر نیز رواج تمام داشت، سخنرانی، که بر اثر دموکراسی و نظام قضایی رونق یافته بود، یکی از مهم‌ترین عناصر فرهنگ یونان شد و با شور و شوق تمام مورد توجه قرار گرفت].[۹] یونانی‌ها احتمالاً تفاوت بین تاریخ و شعر حماسی را دریافته بودند و برای تاریخ دو مشخصه قائل بودند: تاریخ به نثر است ولی شعر حماسی منظوم است و دیگر اینکه تاریخ واقعیت‌های گذشته را از تصورات و خیالات پیشین جدا می‌کند.

در سال ۴۶۶ پیش از میلاد، کوراکس سیراکوزی رساله‌ای نوشت به نام *هنر کلمات* و قصدش راهنمایی کسانی بود که می‌خواستند در مجامع و محاکم سخن بگویند. گورگیاس این فن را به آتنیان آموخت و آنتیفون شیوه آراسته گورگیاس را در خطابه‌ها و رسالات خود به کار می‌برد و با آن جبهه اولیگارشیک را تقویت می‌کرد. با ظهور لوسیاس، فن خطابه صورتی زنده‌تر و طبیعی‌تر به خود گرفت؛ ولی فقط سیاستمداران بزرگی چون تمیستوکل و پریکلس بودند که سخنرانی را از تصنع پاک ساختند و تأثیر آن را با سادگی و بی‌پیرایگی آشکار داشتند. سوفسطاییان این سلاح را چنان تیز و نافذ ساختند و شاگردان‌شان چنان در به کار بردن آن ورزیده شدند که چون اولیگارش‌ها در ۴۰۴ پیش از میلاد قدرت را به دست آوردند، آموزش این فن را یک‌سره ممنوع داشتند. نثر دوره پریکلس به تاریخ‌نویسی رونق و اهمیت بخشید و در این دوران بود که تحقیق در اعصار گذشته رواج یافت و به محل و مقام انسان در سیر زمان آگاهانه توجه شد].[۱۱] هرودوت با نگارش *تواریخ*، تاریخ‌نویسی یونانی را آغاز کرد و آغازکننده راهی بود که بعدها نویسندگانی چون توسیدید، کسنوفون، دموستن، افلاطون و ارسطو که اکثر آنان اهل آتن بودند، آن را ادامه دادند. تمرکز تاریخ‌نویسی یونانی بیش‌تر به تاریخ سیاسی، نظامی و دیپلماتیک محدود می‌شد و تاریخ اجتماعی و سیاسی را نادیده می‌گرفت.

کتاب تواریخ هرودوت

قطعه ای از کتاب **VIII** تاریخ هردوت (مربوط به قرن دوم میلادی) که به روی پاپیروس حک شده است

کتاب هرودوت که *تواریخ* نامیده می‌شود، نخستین تاریخ جهان است که درباره آداب و رسوم اقوام و ملیت‌های گوناگون سخن گفته و مجموعاً ۹ کتاب یا فصل است. گرچه هرودوت کتابش را تقسیم‌بندی نکرد ولی در دوره رنسانس آن را به ۹ کتاب یا فصل‌های مختلف تقسیم کردند و هریک را به نام یک میوز خواندند. این تقسیمات گاهی با محتوای گزارش خود وفق ندارند ولی در هر صورت اکنون کاربردی سنتی یافته‌اند و سبب می‌شوند تا مراجعه به مطالب کتاب آسان شود. از ۹ کتاب او سه کتاب به آسیای صغیر، مصر، میان‌رودان، ایران و سوریه و سرزمین‌های مجاور آن، کتاب چهارم درباره سکاها و کتاب پنجم تا نهم بهجنگ‌های ایران و یونان اختصاص دارد.

در *تواریخ* سخن از جنگی بزرگ می‌رود که میان ایران و یونان درگرفت. هرودوت می‌کوشد به این پرسش که چرا ملت‌های مذکور با یکدیگر به منازعه پرداختند پاسخ دهد. او برای چنین منظوری لازم می‌بیند علاوه بر شرح داستان جنگ، از تاریخ، رسوم، مذهب و فرهنگ این دو قوم نیز سخن گوید.

از دیدگاه مدرن، *تواریخ* شامل ابعاد تاریخ‌نگاری، قوم‌نگاری، جغرافیا و توپوگرافی و همچنین حکایات، شایعات، افسانه‌ها و اسطوره‌هاست. رویدادهای کتاب هرودوت از زمان پهلوانان اسطوره‌ای آغاز می‌شود و به نبرد یونانیان و خشایارشا ختم می‌شود. هرودوت پس از شرحی کوتاه از دوران افسانه‌ای، درگیری بینلیدی‌ها و یونانی‌ها را بیان می‌کند و سپس هنگامی که کرزوس به‌دست کوروش بزرگ شکست خورد، امپراتوری هخامنشی مبنای کار هرودوت می‌شود. او در شرح حوادث، مرتباً به وقایع آینده یا گذشته گُریز می‌زند و افزون بر این، این تکنیک را نه‌تنها در شرح رویدادهای تاریخی بکار می‌برد بلکه در استفاده از مطالب جغرافیا و قوم‌نگاری نیز از آن استفاده می‌کند. هرگاه قوم یا شخص مهمی برای نخستین بار در کتاب مطرح می‌شود، هرودوت تاریخچه خاص او را تا دورترین زمان ممکن دنبال می‌کند. اثر هرودوت به گفته خودش، بررسی دلایل وقوع جنگ بین ایرانیان و یونانیان است که درگیری بین خشایارشا و یونانیان، یک سوم از حجم *تواریخ* را تشکیل می‌دهد. تواریخ با گزارش فتح شهر سستوس توسط یونانیان در سال ۴۷۹ پیش از میلاد به پایان می‌رسد؛ بنابراین هرودوت تاریخ معاصرش را شرح نمی‌دهد زیرا اثر وی در دهه ۴۲۰ پیش از میلاد منتشر شد. در نتیجه، او واقعه‌نگار نبوده است.

شیوه تاریخ‌نگاری هرودوت

برخی معتقدند که هرودوت به فنیقیه، بابل، ایران، مقدونیه، مصر و سرزمین سکاها سفر نمود[۱۶]. در برابر، برخی پژوهشگران این ادعا را به چالش کشیده‌اند و حضور هرودوت در بابل و ایران را نادرست

می‌دانند. به هر حال، منابع مورد استفاده هرودوت، غالباً روایت‌های شفاهی بوده‌اند و هرچه را دیده یا شنیده، نقل و روایت کرده است. حتی با فرض حضور وی در سرزمین‌های ذکرشده، از اسناد دیوانی و تواریخ محلی استفاده نکرده، بلکه روایت‌های شفاهی مردمان این سرزمین‌ها را ذکر کرده است. برای نمونه هنگامی که از مصر صحبت می‌کند، کاهنان مصر را مأخذ تحقیقات خویش معرفی کرده و می‌گوید که برای درستی سخن آنان به شهرهای تبس و هلیوپولیس رفته تا گفته‌های آنان را با روایت مردم آن‌جا نیز تطبیق دهد. اما برخی از پژوهشگران به این نکته با دیده شک و تردید می‌نگردند و اعتقاد دارند که هرودوت می‌کوشید تا منابع روایت‌های خود را منابع شفاهی معرفی کند و بدین منظور یا آن‌ها را می‌ساخت و یا جعل می‌کرد.ایمروار عقیده دارد که هرودوت در سرتاسر کتاب خود کوشیده تا این پندار را حفظ کند که کارش گزارشی شفاهی است؛ حتی در جاهایی که می‌دانیم یا حدس می‌زنیم که بر پایه منابع مکتوب استوار است].[۱۸] [اما هرودوت در ذکر این روایات شفاهی، اندکی دقت را با خوش‌باوری زیاد می‌آمیزد و روی‌هم‌رفته، کنجکاوی یک کودک در وجود او بیشتر غلبه دارد تا خوش‌باوری یک پژوهنده.

در پاره‌ای از موارد به آنچه نقل می‌کند و با عقلش درست نمی‌آید ایراد می‌گیرد، اما بسیاری سخنان بیهوده را نیز بی‌آنکه در صحت آن‌ها شک کند ذکر می‌کند. مثلاً از مورچه‌هایی یاد می‌کند که اندازه‌شان از سگ بزرگ‌تر و از روباه کوچک‌ترند و می‌گوید شاه ایران چند رأس از این مورچه‌ها را در اختیار دارد. هرودوت بسیاری از خرافات را بی‌تأمل می‌پذیرد و هرجا واقعه‌ای با اعتقادات مذهبی یا گرایش‌های سیاسی او در تعارض نبود، دربست آن را می‌پذیرد. خود او می‌گوید: «من اگرچه وظیفه دارم آنچه را شنیده‌ام بازگو کنم، ولی بی‌گمان مجبور نیستم همه آن‌ها را باور کنم.» با این همه، بسیاری از این سخنان بیهوده را بی‌آنکه در واقع اجباری داشته باشد، باور کرده است.

روش تاریخ‌نگاری او، روش روایی است. به این معنا که پس از جمع‌آوری اطلاعات خام و دست اول و بررسی روایت‌های مختلف یک رویداد، روایتی که به نظر او به حقیقت نزدیک‌تر بوده را انتخاب نموده و ذکر می‌کند].[۲۱] [درنتیجه علی‌رغم اینکه با چندین روایت مختلف آشنا بوده، غالباً فقط یکی از آن‌ها را روایت می‌کند].[۲۲] [مثلاً درباره زندگی کوروش هخامنشی می‌گوید: «با آنکه در این باره سه روایت مختلف از ایرانیان شنیده‌ام، آن روایتی را نقل می‌کنم که [می‌پندارم] بیش‌تر حقیقت دارد و کمتر به ستایش از کوروش پرداخته است.» یکی از ویژگی‌های تاریخ‌نویسی هرودوت آن است که به‌نظر می‌رسد او هر روایت را جداگانه بیان می‌کند و ظاهراً قصد ندارد تا گفته‌های منابع روایت‌های خود را به‌طور اساسی بازبینی کند و آن‌ها را حقیقی‌تر و منطقی‌تر ارائه دهد. در عوض، از هر مکان تنها یک روایت را ذکر می‌کند و هر روایت را از منبعی که می‌پنداشته از دیگران معتبرتر است، ذکر می‌کند.

عمو یا عموزاده هرودوت، شاعری حماسی به نام پانیاسیس بود که با فرمانروای خودکامه هالیکارناس نیز مخالفت و مبارزه می‌کرد. از جزئیات این مبارزه آگاهی درستی در دست نیست، فقط می‌دانیم که پانیاسیس به اعدام محکوم شد و هرودوت نیز به جزیره ساموس تبعید گردید. این همکاری نزدیک هرودوت و پانیاسیس، نشان می‌دهد که هرودوت از عمو یا عموزاده خود تأثیر گرفته است. از نظر تاریخ‌نویسی، پانیاسیس در ۹ هزار بیت به شرح پهلوانی‌های هراکلس پرداخته و در هفت هزار بیت حماسه کوچ ایونی‌ها را سروده بود و البته پیشگویی هم می‌کرد].[۲۴] [در برابر، هرودوت نیز از معجزات فراوان سخن می‌گوید، گفته غیب‌گویان را با احترام تمام نقل می‌کند و صفحات کتاب خود را با ذکر پیش‌بینی‌های گوناگون پُر می‌سازد. تمام این موضوعات و ماجراهای گوناگون از پهلوانی‌های هراکلس گرفته تا کوچ ایونی‌ها و آینده‌بینی‌ها، نکاتی هستند که در کتاب هرودوت بسیار به چشم می‌خورند.

مکان و محیط زندگی هرودوت نیز در تاریخ‌نگاری او دخیل بوده است. هالیکارناس که محل تولد وی بود در ورودی خلیج سرامیک واقع‌شده و در نزدیکی آن، جزیره کوس قرار دارد. این جزیره محفل

اتحادیه‌های صنفی پزشکان بود که نسب خود را به آسکلپیوس، خدای درمان می‌رساندند. اظهار نظرهای متعدد هرودوت در زمینه بیماری‌ها و درمان آن‌ها نشان می‌دهد که وی تحت تأثیر این محیط قرار گرفته بود.

هرودوت از نظر سیاسی به پریکلس، سیاست‌مدار اهل آتن گرایش داشت و از همین‌روی بود که آنچه آتنی‌ها برای یونان انجام داده بودند و مورد انتقاد اسپارتی‌ها بود را می‌ستاید و در کتابش از اسپارت و دیگر شهرهای رقیب آتن با لحن نامساعدی یاد می‌کند. او همچنین از این جهت مورد سرزنش قرار گرفته بود که گاهی از جاده بی‌طرفی و حقیقت‌جویی دور شده و وقایع را آن‌چنان که خواست هواخواهان پریکلس بوده شرح داده است؛ زیرا هدف اصلی وی خوش‌آیندی آتنی‌ها و دفاع از سیاست پریکلس بود و ظاهراً خود را چندان پای‌بند نقد و بررسی مأخذ نمی‌دید. به دیگر سخن، هرجا که ذکر رویدادهای او با مصلحت آتنی‌ها و سیاست پریکلس منافاتی نداشت، بی‌تعصب و بی‌طرف بود ولی هرگاه منافع آتن در میان بود، بسیاری سخنان بیهوده را بی‌آنکه در صحت آن‌ها شک کند، بازگو می‌کرد.

از نظر مذهبی، هرودوت به خدایان و الهه‌های یونانی معتقد بود و مشیت الهی را حاکم بر تاریخ می‌دانست].[۲۷] [در برخی از موارد، به بعضی افسانه‌ها که از دخالت خدایان در امور عالم حکایت دارند صبورانه لبخند می‌زند و حتی در توجیه آن‌ها، علل طبیعی نیز بیان می‌کند. برای نمونه، هنگامی که کرزوس در تل هیزم قرار داشت و شعله‌های آتش از هر سو زبانه می‌کشیدند و راهی برای خاموشی آن نبود، «کرزوس به درگاه آپولون دست به دعا برداشت و با صدای بلند از آن ایزد خواست در قبال پیشکش‌های گران‌بهایی که تقدیمش کرده است، وی را از خطر برهاند. ناگهان آسمان صاف که بادی نیز نمی‌وزید پُر ابر شد و طوفانی برخاست و باران تندی بارید و آتش خاموش شد.» در برابر، در پاره‌ای از موارد عاقلانه و منطقی می‌اندیشد و علل مذهبی را به کناری می‌نهد و به جستجوی علت‌های طبیعی می‌پردازد. ویل دورانت معتقد است که چنین تغییری در بینش هرودوت ناشی از شنیدن عقاید سوفسطاییان در اواخر عمر وی بوده است.

نظرات مورخان و مشاهیر درباره هرودوت

امیر مهدی بدیع(۱۲۹۴ – ۱۳۷۳) تاریخ‌شناس، نویسنده و پژوهشگر ایرانی. بیشتر عمر خود را به تحقیق تحریف‌های تاریخ‌نگاران یونانی درباره ایران باستان پرداخته و با استناد به متون اصلی غربی؛ غرض ورزی آشکار ایشان را- که هنوز نیز ادامه دارد- با دقتی ستودنی و در حجمی بسیار گسترده، نشان داده است. وی در کتاب ۱۵ جلدی یونانیان و بربرها که با استادی تمام به زبان فرانسوی نگاشته است؛ اثبات کرده که دروغ‌های هرودوت تا چه حد گسترده است.

اما همان طور که انتظار می‌رفت روشنگری تاریخی این دانشمند برجسته در محاق جو مسموم تحریفات گسترده تاریخی در غرب قرار گرفت و سکوتی عمیق در این باره به وجود آمد. کتاب یونانیان و بربرها به عنوان یک سند بسیار معتبر در افشای رازهای سربه‌مهر تاریخ توسط انتشارات توس منتشر شده است.

هرودوت در زمان خود نویسنده بسیار معروفی بود، گفته می‌شود که نوشته‌های خود را در زمان بازی‌های المپیک در آتن می‌خوانده است. دانشمندان سده‌های بعد عقاید متفاوتی در باره آثار او داشته‌اند، اما روی هم رفته بیشتر محققین او را مورخی می‌دانند که سعی برنوشتن حقیقت داشته‌است.

اوسوبیوس، وقایع‌نگار معتبر قرن سوم میلادی ضمن گفتگو درباره سال‌های ۴۴۵ و ۴۴۶ پیش از میلاد، می‌گوید: هرودوت کتاب خود را در ملأ عام در آتن خواند و به افتخار بزرگی نایل شد.

پلوتارک اشاره می‌کند که هرودوت مورد توجه مردم آتن بوده و آنها در برابر ستایش شهر آتن، ده تالان به او داده‌اند.

ارسطو او را افسانه‌گوی ولی خوش بیان و دارای قدرت نویسندگی دانسته‌است و به اشتباه‌های هرودوت در علوم طبیعی اشاره کرده‌است.

توسیدید که تاریخ جنگ‌های پلوپونزی را نوشته‌است، می‌گوید: هرودوت نثرنویسی بود که به حقیقت نویسی علاقه نداشت.

کتزیاس، پزشک دربار داریوش دوم و اردشیر دوم مواردی از نوشته‌های او را درباره کورش بزرگ، کمبوجیه، داریوش و خشایارشا تکذیب کرده‌است.(البته باید توجه داشت که نوشته‌های خود کتزیاس به طور گسترده‌ای از سوی دانشمندان و تاریخدانان معاصر رد می‌شود و او را یکی از بزرگترین جاعلان افسانه‌ها و مطالب خلاف واقع و من درآوردی به شمار می‌آورند)

ژوزف فلاویوس مورخ یهود و مان تُن مورخ مصری هم معتقد به اشتباه در روایات او هستند. سیسرون سخنور نامدار رومی او را پدر تاریخ نامیده، ولی در عین‌حال به افسانه‌گویی او هم اشاره کرده‌است.دیودور سیسیلی هم به افسانه هائی که هرودوت وارد تاریخ مصر کرده، اشاره دارد.

استرابون جغرافیدان نامدار می‌نویسد: به شعرای قدیم مانند هومر و هزیود بیشتر می‌توان اعتماد داشت تا به هرودوت و مورخین دیگر عهد قدیم.

اما علی‌رغم تمام این گفته‌های نویسندگان قدیم، تاریخ‌دانان معاصر ما معتقدند که وی با وجود افسانه‌گویی در نوشته‌هایش، از حقیقت زیاد دور و به آن بی‌توجه نبوده‌است و صحت گفته‌های او را کشفیات راجع به باستان شناسی و تاریخ و موارد مشابه تایید می‌کنند و اگر در جاهایی هم اشتباه‌هایی به چشم می‌خورد، تقصیر از کسی است که هرودوت از وی اطلاعات گرفته است، چون که روش کار او بیشتر مبتنی بر گفته‌های شفاهی معاصران وقایع بوده است، از جمله برخی مقامات و مسئولان دولتی و حکومتی که در حکومت‌های مادها و پس از آن هخامنشیان صاحب منصب بوده‌اند. با این حال هرودوت در برخی موارد از نوشته‌های مورخان و نویسندگان دیگر هم استفاده کرده است، مخصوصاً درباره نگارش وقایعی که با دوره او فاصله زمانی زیادی داشته‌اند.

از جمله یکی از موارد جالب که درجه صحت و امانت نوشته‌های او را نشان می‌دهد، ذکر اسامی شرکت کنندگان در کودتای داریوش بزرگ است، به طوری که نویسنده تنها نام یک نفر از آن کودتاگران را اشتباه نوشته است و البته در آن مورد هم نام یکی از نزدیکان و منسوبان داریوش را ذکر کرده است. از همین یک مورد می‌توان فهمید که هرودوت در نوشتن تاریخش تا چه اندازه امین و امانتدار بوده است و اگر اشتباهی هم دیده می‌شود، از سوی منبعی است که اطلاعات مزبور را در اختیار نویسنده گذاشته است، نه شخص خود نویسنده و نویسنده در این خصوص فوق‌العاده امانتدار بوده. درباره مطالب افسانه آمیز و داستان وار وی هم باید گفت که به طور کلی تمام انسان‌هایی که در آن روزگاران می زیسته‌اند، چنان اعتقادات و نگرش‌هایی داشته‌اند و بی گمان هرودوت هم از این قاعده مستثنا نبوده است، علاوه بر این، وی نوشته‌هایش را گاهی اوقات در ملا عام و در حضور جمع مردم می خوانده است و ناچار باید مطالب سرگرم‌کننده و جالب توجه هم در نوشته‌هایش می آورده است تا شنونده مقداری مشغول شود و مطالب مزبور را کسل کننده نیابد، توسیدیدس نویسنده تاریخ نبرد پلوپونزی هم به این مطلب اشاره می‌کند و می‌گوید که نوشته‌های من خسته کننده تر هستند، چون که من فقط به بیان اصل و جوهره حوادث می‌پردازم (در واقع توسیدیدس را «پدر تاریخ‌نگاری علمی» می‌دانند)

هرودوت و ایرانیان

سوئیداس هرودوت را فرزند لیگزیس (Lyxes)و دریو (Dryo)معرفی می‌کند که در هالیکارناس، بخشی از امپراتوری ایران در زمان داریوش هخامنشی به دنیا آمد. همچنین نام پدر و مادر او ریشه یونانی ندارد و منحصربه‌فرد به نظر می‌رسد. از این رو، جرج سارتن احتمال می‌دهد که این‌ها نام‌های شرقی باشند که کم و بیش رنگ یونانی به خود گرفته‌اند و اگر چنین باشد، هرودوت را می‌توان شرقی یا دست کم

نیمه‌شرقی دانست. شاید به همین دلیل باشد که پلوتارک، تاریخ‌نگار یونانی، هرودوت را بیگانه‌پرست **(Philobarbaro)**معرفی کرده‌است، هر چند که یک علت دیگر هم برای این نظر پلوتارک می‌توان ذکر کرد و آن این که در زمان هرودوت، چیزی به اسم قوم واحد یونانی وجود نداشت و جهان هنوزاسکندر مقدونی و رومی‌ها را به خود ندیده بود و این چیزی بود که پلوتارک و نویسندگان معاصر وی یا بعد از وی نمی‌توانستند آن را درک کنند.

اگرچه هرودوت در نگارش نبردهای ایران و یونان گاه از هم‌زبانان یونانی خود پشتیبانی می‌کند و شاید در برخی موارد بتوان گفت قلمش تا حدودی تابع حسیاتش می‌شود، ولی بخش مهمی از تاریخ باشکوه ایران باستان از نوشته‌های او و به کمک آن‌ها شناخته شده‌است، مخصوصاً قسمت مربوط به جنگ‌های ایرانیان و یونانیان که در زمان خشیارشا اتفاق افتاد. بی شک نوشته‌های وی در این موارد، بسیار مهم و ارزشمند هستند.

منابع

- آدمیت، فریدون .*تاریخ فکر از سومر تا یونان و روم* .تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۹۰.
- اسکالا، اسپنسر دی .*نقد تواریخ هرودوت، جنگ‌های ایران و یونان* .ترجمه محمد بقائی (ماکان). تهران: انتشارات یادآوران، ۱۳۸۷.
- احمدیان، امیر. «هرودوت .«*کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*» تهران)، ش. ۱۴۱ (بهمن ۱۳۸۸): ۸۹–۹۴.
- دورانت، ویل. «یونان باستان (جلد دوم)». محمود مصاحب. در *تاریخ تمدن* .ترجمه امیرحسین آریان‌پور و دیگران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷.
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ .*تاریخ ماد* .ترجمه کریم کشاورز. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۶. شابک ۵-۱۰۶-۴۴۵-۹۶۴-۹۷۸.
- زرین‌کوب، عبدالحسین .*تاریخ در ترازو* .تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۹۰.
- هرودوت .*تاریخ هرودوت* .ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: اساطیر، ۱۳۸۹.
- **Grant, M.. *Greek and Roman Historians: Information and Misinformation*. Routledge, 1995.**
- **Immerwahr, H.R.. *Form and thought in Herodotus*. Press of Western Reserve University, 1966.**
- **McLeod, Wallace. "Studies on Panyassis: An Heroic Poet of the Fifth Century". *Phoenix*, no. 2 (1966): 95-110.**
- **Momigliano, Arnaldo. "Greek Historiography". *History and Theory*, no. 1 (1978): 1-28.**
- **Murray, Oswyn. N. Luraghi. ed. *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Oxford, 2011.**
- **Rollinger, Robert. "Herodotus". In *Encyclopædia Iranica*. 2003. Retrieved 28 April 2014.**